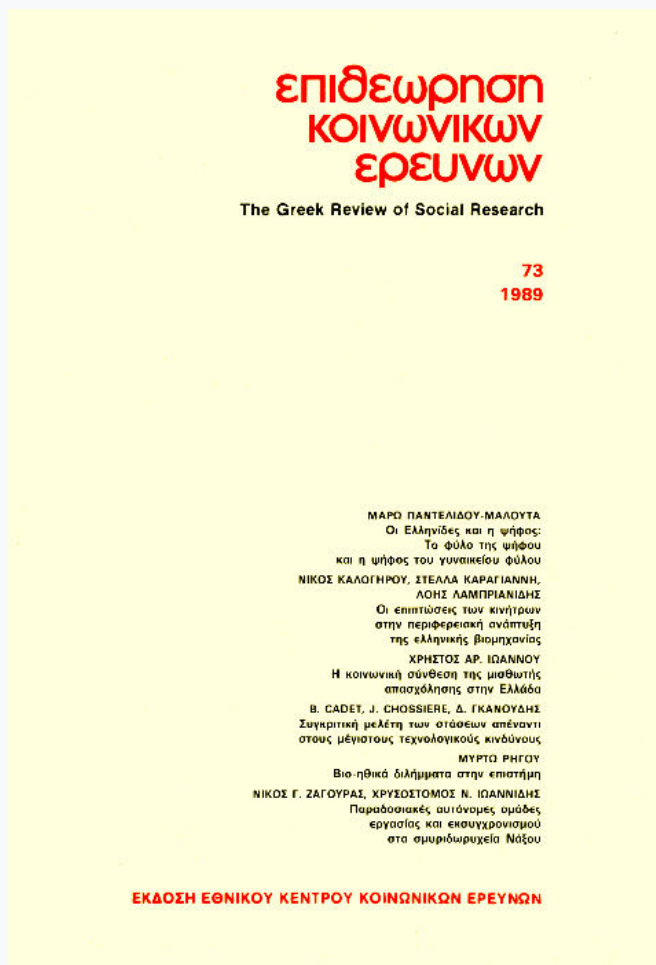

The Greek Review of Social Research

Vol 73 (1989)

73

Η κοινωνική σύνθεση της μισθωτής απασχόλησης στην Ελλάδα: μια πρώτη προσέγγιση

Χρήστος Αρ. Ιωάννου

doi: [10.12681/grsr.957](https://doi.org/10.12681/grsr.957)

Copyright © 1989, Χρήστος Αρ. Ιωάννου

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Ιωάννου Χ. Α. (1989). Η κοινωνική σύνθεση της μισθωτής απασχόλησης στην Ελλάδα: μια πρώτη προσέγγιση. *The Greek Review of Social Research*, 73, 78–116. <https://doi.org/10.12681/grsr.957>

Χρήστος Αρ. Ιωάννου

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΗΣ
ΜΙΣΘΩΤΗΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
Μια πρώτη προσέγγιση

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η πορεία επέκτασης της μισθωτής απασχόλησης συνιστά το πλαίσιο διαμόρφωσης των εργασιακών σχέσεων σε ένα σημαντικό τμήμα του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Η προσέγγιση των προβλημάτων της απασχόλησης και των εργασιακών σχέσεων προϋποθέτει τη διερεύνησή των, ενδεχομένως, ποικίλων και διαφορετικών μορφών κοινωνικοποίησης των μισθωτών στους επιμέρους τομείς οικονομικής δραστηριότητας. Μια πρώτη προσέγγιση της κοινωνικής σύνθεσης της μισθωτής απασχόλησης επιχειρείται σε τούτη τη μελέτη.

Υπόθεσή μας είναι πως οι μισθωτοί δεν αποτελούν ενιαία και ομοιογενή κοινωνική κατηγορία. Αντίθετα, υποθέτουμε πως η διαδικασία επέκτασης της μισθωτής απασχόλησης στον κοινωνικό σχηματισμό δεν συνιστά μια διαδικασία κοινωνικής ομογενοποίησης των μισθωτών, αλλά οδηγεί στη διαμόρφωση ιδιαίτερων κατηγοριών μισθωτών οι οποίες, πιθανόν, διαφοροποιούνται τόσο ως προς τη θέση τους στην αγορά εργασίας όσο και ως προς τη συλλογική συμπεριφορά τους.

Σε αυτό το πλαίσιο επιχειρείται καταρχάς η συνοπτική αναφορά στην κλαδική διαμόρφωση της μισθωτής απασχόλησης στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό στη διάρκεια της μετεμφυλιακής περιόδου. Κατά δεύτερο λόγο, επιχειρείται η ποιοτική και ποσοτική ανάλυση της κοινωνικής σύνθεσης της μισθωτής απασχόλησης. Κατά τρίτο λόγο, επιχειρείται η διερεύνηση της συνάρθρωσής της με τον πολιτικό και τον ιδεολογικό αναβαθμό του κοινωνικού σχηματισμού.

1. Η ΚΛΑΔΙΚΗ ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΗΣ ΜΙΣΘΩΤΗΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ

Η μισθωτή απασχόληση δεν κατανέμεται ισομερώς στους επιμέρους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας. Στην διάρκεια της περιόδου 1951-81, μα κυρίως στη διάρκεια της δεκαετίας 1971-81, ένας στους δύο μισθωτούς απασχολείται είτε στη βιομηχανική και βιοτεχνική παραγωγή είτε στην παροχή λοιπών υπηρεσιών. Οι δύο αυτοί κλάδοι συγκεντρώνουν σχεδόν το 50% της μισθωτής απασχόλησης του κοινωνικού σχηματισμού. Σύμφωνα με τα στοιχεία του Πίνακα 1.1, ο κλάδος της βιομηχανίας και της βιοτεχνίας απασχολεί σταθερά στην περίοδο 1951-81 το υψηλότερο και σχετικά σταθερό ποσοστό μισθωτών απασχολουμένων (1951: 28,5%, 1961: 25,7%, 1971: 27,4%, 1981: 27,0%). Επίσης ο κλάδος υπηρεσιών, ο οποίος περιλαμβάνει κυρίως τις κρατικές υπηρεσίες, απασχολεί στη διάρκεια της περιόδου 1951-81 το δεύτερο υψηλό ποσοστό των μισθωτών των ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού (1951: 17,9%, 1961: 24,9%, 1971: 21,5%, 1981: 26,7%). Μάλιστα, τό 1981 απασχολεί περίπου πέντε χιλιάδες μισθωτούς λιγότερους απ' ό,τι ο κλάδος της βιομηχανικής και της βιοτεχνικής παραγωγής.

Υψηλά ποσοστά των μισθωτών απασχολουμένων της περιόδου 1971-81 συγκεντρώνει ο κλάδος των οικοδομών και των δημοσίων έργων (1971: 14,1%, 1981: 14,8%) και ο κλάδος των μεταφορών, επικοινωνιών και αποθηκεύσεων (1971: 10,9%, 1981: 11,2%). Όχι εξαιρετικά χαμηλότερο ποσοστό μισθωτών απασχολείται στον κλάδο του εμπορίου (1971: 10,3%, 1981: 9,9%). Μικρότερο ποσοστό (1971: 3,8%, 1981: 4,5%) συγκεντρώνεται στον κλάδο των τραπεζών και των ασφαλίσεων ενώ τα μικρότερα ποσοστά απασχολούνται στους κλάδους της γεωργικής παραγωγής (1971: 4,6%, 1981: 2,3%), της παραγωγής ηλεκτρισμού, φωταερίου, ατμού και ύδρευσης (1971: 1,7%, 1981: 1,4%) και των ορυχείων και μεταλλείων (1971: 1,4%, 1981: 1,2%).

Στη διάρκεια της περιόδου 1951-81 η κλαδική σύνθεση της μισθωτής απασχόλησης δεν παρέμεινε σταθερή. Για παράδειγμα, το 1951 η γεωργία απασχολούσε ποσοστό μισθωτών ανάλογο με αυτό των μισθωτών του κλάδου των λοιπών υπηρεσιών. Όμως μεταξύ του 1951 και του 1981 η σύνθεση της μισθωτής απασχόλησης, με σταθερό χαρακτηριστικό την πρωτοκαθεδρία της μισθωτής απασχόλησης στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία, υπέστη σημαντικές αλλαγές.

Όπως προκύπτει από τα στοιχεία του Πίνακα 1.1:

- Υπάρχει σταθερή τάση μείωσης των μισθωτών απασχολουμένων στη γεωργία και την κτηνοτροφία. Από 196.385 άτομα το 1951 η μισθωτή απασχόληση στον κλάδο συρρικνώθηκε στα 39.148 άτομα το 1981.

- Στον κλάδο των ορυχείων, ενώ υπήρξε μια συνολική αύξηση της μισθωτής απασχόλησης από 12.404 άτομα το 1951 σε 20.287 το 1961, από εκεί και πέρα υφίσταται αρχικά τάση μείωσης και στη συνέχεια τάση αύξησης της μισθωτής απασχόλησης.
- Η μισθωτή απασχόληση στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία γνωρίζει στη διάρκεια της μετεμυλιακής περιόδου σταθερή άνοδο. Στην περίοδο 1951-61 είχε μικρή άνοδο κατά 15.060 άτομα. Γνώρισε μεγαλύτερη άνοδο κατά 60.981 άτομα στην περίοδο 1961-71 και έκανε το μεγαλύτερο άλμα στην περίοδο 1971-81 όταν αυξήθηκε κατά 92.631 άτομα.
- Ο κλάδος του ηλεκτρισμού, του φωταερίου, του ατμού και της ύδρευσης γνωρίζει επίσης σταθερή άνοδο το 1951-71 από 9.227 σε 24.356 μισθωτούς. Στην περίοδο 1971-81 βρίσκεται σε στασιμότητα. Η μεγαλύτερη αύξηση σε απόλυτους αριθμούς επιτεύχθηκε στη διάρκεια της περιόδου 1961-71, όταν η μισθωτή απασχόληση αυξήθηκε κατά 10.382 άτομα, δηλαδή ποσοστό 74,3%.
- Σταθερή και αλματώδης είναι η αύξηση της μισθωτής απασχόλησης στον κλάδο των οικοδομών και των δημοσίων έργων. Από 53.176 άτομα που απασχολούσε ο κλάδος το 1951, υπερτετραπλασιάστηκαν το 1981. Αλματώδης ήταν η αύξηση της μισθωτής απασχόλησης στον κλάδο κατά τη δεκαετία 1951-61, όταν προστέθηκαν 88.107 νέοι μισθωτοί, δηλαδή ποσοστό 165,7%. Επίσης αλματώδης ήταν η αύξηση του κλάδου στη δεκαετία του 1961-71, όταν προστέθηκαν ακόμα 60.825 νέοι μισθωτοί.
- Ανερχόμενος με αυξανόμενο ρυθμό είναι ο αριθμός των μισθωτών απασχολούμενων στο εμπόριο, τα εστιατόρια και τα ξενοδοχεία για την περίοδο 1951-81. Αυξήθηκε κατά 25.925 άτομα και την περίοδο 1951-61, κατά 35.296 την περίοδο 1961-71 και κατά 30.735 την περίοδο 1971-81.
- Στον κλάδο των μεταφορών, αποθηκείσεων, επικοινωνιών, η μισθωτή απασχόληση γνώρισε μεγάλες αυξήσεις στην περίοδο 1961-71 κατά 37.757 μισθωτούς και στην περίοδο 1971-81 κατά 44.583 μισθωτούς.
- Η μισθωτή απασχόληση στις τράπεζες, τις ασφάλειες και τις διεκπεραιώσεις υποθέσεων γνώρισε μικρή σχετικά αύξηση στη δεκαετία 1951-61 κατά 4.229 άτομα και σταθερές αυξήσεις μεγαλύτερης τάξης στις δεκαετίες 1961-71 και 1971-81 κατά 22.902 και 25.978 άτομα αντίστοιχα.
- Αλματώδης είναι η αύξηση της μισθωτής απασχόλησης στις λοιπές υπηρεσίες όπου από 208.452 μισθωτούς το 1951, έφτασε στους 461.654 το 1981. Πρώτη αλματώδης αύξηση των μισθωτών συντελέστηκε στη διάρκεια της περιόδου 1951-61 με την ένταξη 95.519 νέων μισθωτών πλάι στους 208.452 του 1951. Δεύτερη αλματώδης αύξηση συντελέστηκε στην περίοδο 1971-81 από 294.724 μισθωτούς σε 461.654, δηλαδή αύξηση κατά 166.930 μισθωτούς.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1.1

Κλαδική σύνθεση της μισθωτής απασχόλησης

Έτη Κλάδος	1951		1961		1971		1981	
		%		%		%		%
0	196.385	18,8	161.481	13,2	63.368	4,6	39.148	2,3
1	12.404	1,2	20.287	1,7	18.908	1,4	21.143	1,2
2-3	298.619	28,5	313.619	25,7	374.660	27,4	467.291	27,0
4	9.227	0,9	13.974	1,1	24.356	1,7	24.820	1,4
5	53.176	5,1	141.283	11,6	202.108	14,8	226.442	13,1
6	79.407	7,6	105.332	8,6	140.628	10,3	171.363	9,9
7	103.319	9,9	111.675	9,2	149.432	10,9	194.015	11,2
8	25.005	2,4	29.234	2,4	52.136	3,8	78.114	4,5
9	208.452	19,9	303.971	24,9	294.724	21,5	461.654	26,7
X	60.115	5,7	19.085	1,6	49.524	3,6	46.308	2,7
Σύνολο		100,0		100,0		100,0		100,0

Πηγή: Απογραφές Πληθυσμού 1951, 1961, 1971, 1981.

Σημείωση: Το 1968 αναθεωρήθηκε η ταξινόμηση του οικονομικά ενεργού πληθυσμού κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας. Αποσπάστηκαν τα εστιατόρια και τα ξενοδοχεία από τον κλάδο των υπηρεσιών και περιελήφθησαν στον κλάδο του εμπορίου. Επίσης, οι τράπεζες, οι ασφάλειες και οι υποθέσεις ακινήτων αποσπάστηκαν από τον κλάδο του εμπορίου και αποτέλεσαν ξεχωριστή κατηγορία, μαζί με τις διεκπεραιώσεις υποθέσεων. Γι' αυτό τα στοιχεία των απογραφών του 1951 και 1961 έχουν αναπροσαρμοστεί με βάση την ταξινόμηση των απογραφών του 1971 και 1981.

Κατά προσέγγιση εκτιμήσεις πρέπει να θεωρηθούν τα μεγέθη της μισθωτής απασχόλησης στον κλάδο του εμπορίου και στον κλάδο των λοιπών υπηρεσιών, καθώς δεν έγινε απλή μεταφορά μεγεθών αλλά υπολογίστηκαν ποσοστά μισθωτής απασχόλησης επί της συνολικής απασχόλησης του 1951 και με βάση αυτά τα ποσοστά έγινε η αναπροσαρμογή.

Από τις παραπάνω παρατηρήσεις γίνονται εμφανή τα χαρακτηριστικά της επέκτασης της μισθωτής απασχόλησης στους διάφορους κλάδους της οικονομικής δραστηριότητας, χαρακτηριστικά τα οποία συγκαλύπτονται από τη γενική αύξηση της μισθωτής απασχόλησης στη διάρκεια της μετεμφυλιακής περιόδου.

Τα χαρακτηριστικά της κατά κλάδο εξέλιξης της μισθωτής απασχόλησης είναι η σταθερή συρρίκνωση της μισθωτής απασχόλησης στη γεωργία και την κτηνοτροφία σε όλη τη διάρκεια της περιόδου 1951-81, η σχετική σταθερότητα της μισθωτής απασχόλησης στα ορυχεία για την περίοδο 1961-81, η μικρότερη το 1961-71 και η μεγαλύτερη το 1971-81 αύξηση της μισθωτής απασχόλησης στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία, η σταθερή αύξηση της μισθωτής απασχόλησης στον ηλεκτρισμό, το φωταέριο, τον ατμό και την ύ-

δρευση, στις τράπεζες και τις ασφάλειες, στο εμπόριο, τα ξενοδοχεία και τα εστιατόρια στη διάρκεια της περιόδου 1961-81, η αλματώδης αύξηση της μισθωτής απασχόλησης στις οικοδομές και στα δημόσια έργα στην περίοδο 1951-71, η σημαντική αύξηση της μισθωτής απασχόλησης στις μεταφορές, επικοινωνίες στην περίοδο 1961-81 και η πρωτοφανής αύξηση της μισθωτής απασχόλησης στις λοιπές υπηρεσίες κατά τη διάρκεια της περιόδου 1971-81.

2. Η ΜΕΤΑΒΟΛΗ ΤΗΣ ΜΙΣΘΩΤΗΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΚΑΤΑ ΚΛΑΔΟ

Οι δείκτες μεταβολής της κλαδικής μισθωτής απασχόλησης μεταξύ των διαδοχικών απογραφών πληθυσμού επιβεβαιώνουν τα χαρακτηριστικά της κατά κλάδο επέκτασης της μισθωτής απασχόλησης στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό της περιόδου 1951-81. Ενώ η γεωργία παρουσιάζει σταθερά αρνητικό δείκτη μεταβολής της μισθωτής απασχόλησης, η βιομηχανία και η βιοτεχνία παρουσιάζουν θετικό και σταθερά αυξανόμενο δείκτη μεταβολής. Στους υπόλοιπους κλάδους οι τάσεις διαφοροποιούνται από δεκαετία σε δεκαετία.

Στη δεκαετία 1951-61 είναι αξιοπρόσεκτος ο υψηλός δείκτης μεταβολής της μισθωτής απασχόλησης στις οικοδομές και τα δημόσια έργα (165,7%), και οι υψηλοί δείκτες μεταβολής της μισθωτής απασχόλησης στα ορυχεία (63,5%) και τις λοιπές υπηρεσίες (45,8%).

Στη δεκαετία 1961-71 είναι χαρακτηριστικοί οι υψηλοί δείκτες στους κλάδους των τραπεζών και των ασφαλειών (78,3%) και της ενέργειας (74,3%).

Στη δεκαετία 1971-81 προέχει ο δείκτης αύξησης της μισθωτής απασχόλησης στον κλάδο των λοιπών υπηρεσιών (56,6%) και των τραπεζών και ασφαλειών (49,8%).

Συνολικά, σύμφωνα με τα στοιχεία του Πίνακα 2.1 η δεκαετία 1971-81 εμφανίζει περισσότερο ισορροπημένη κατανομή της κατά κλάδο αύξησης των μισθωτών απασχολούμενων, αν και παραμένει ιδιαιτερότητά της η αύξηση της μισθωτής απασχόλησης στον κλάδο των λοιπών υπηρεσιών.

Σε απόλυτα μεγέθη, στη διάρκεια της περιόδου 1951-81 εντάχθηκαν σε σχέσεις μισθωτής απασχόλησης περίπου 700.000 νέοι μισθωτοί. Αφήνοντας έξω από την ανάλυση τις διακλαδικές ροές της μισθωτής απασχόλησης είναι δυνατό να περιγραφεί η πορεία ένταξης του καθαρού αριθμού των νέων μισθωτών της περιόδου 1951-81.

Στον Πίνακα 2.2 έχουν συγκεντρωθεί οι παρατηρήσεις σχετικά με την κατά κλάδο κατανομή των νέων μισθωτών της περιόδου 1951-81. Σχετικά με

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.1

Δείκτες ποσοστιαίας μεταβολής της μισθωτής απασχόλησης
κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας (1951-1981)

Κλάδος	Περίοδος		1981/1971
	1961/1951	1971/1961	
0	-17,8	-10,7	-38,2
1	+63,5	-6,8	+11,8
2-3	+5,0	+19,4	+24,7
4	+51,4	+74,3	+1,9
5	+165,7	+43,0	+12,0
6	+32,6	+33,5	+21,8
7	+8,1	+33,8	+29,8
8	+16,9	+78,3	+49,8
9	+45,8	-3,0	+56,6
X	-68,2	+159,5	-6,5
Σύνολο κλάδων	+16,6	+12,3	+26,3

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων Πίνακα 1.1.

τα χαρακτηριστικά που διέπουν την επέκταση της μισθωτής απασχόλησης της περιόδου 1951-1981 συνάγονται τα ακόλουθα συμπεράσματα:

- Η σχετικά μεγαλύτερη αύξηση μισθωτής απασχόλησης της περιόδου 1951-61 συντελέστηκε αφενός στους οικοδόμους, αφετέρου στους μισθωτούς απασχολούμενους στο κράτος και σε δημόσιους οργανισμούς. Από τους 249.826 νέους μισθωτούς που προστέθηκαν το 1951-61 σε κλάδους οικονομικής δραστηριότητας πλην της γεωργίας και της κτηνοτροφίας, ποσοστό 35,3% πήγε στις οικοδομές και τα δημόσια έργα, ποσοστό 9,1% κατευθύνθηκε στα ορυχεία και τη βιομηχανία, ποσοστό 10,4% στο εμπόριο, τα εστιατόρια και τα ξενοδοχεία και το υπόλοιπο 45,2% εντάχθηκε κυρίως σε κρατικές υπηρεσίες και σε δημόσιους οργανισμούς. Ποσοστό 38,2% των νέων μισθωτών εντάχθηκε στον κλάδο των λοιπών υπηρεσιών, όπου υπάγονται οι κυβερνητικές υπηρεσίες, η παιδεία, η υγεία, η κοινωνική πρόνοια και εν γένει χώροι μισθωτής απασχόλησης που βρίσκονται σε άμεση ή έμμεση σχέση με το κράτος.
- Στη διάρκεια της περιόδου 1961-71, από τους 228.143 νέους μισθωτούς που προστέθηκαν στους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας, πλην της γεωργίας και της κτηνοτροφίας, των ορυχείων και των λοιπών υπηρεσιών, οι οποίοι γνώρισαν μικρότερες ή μεγαλύτερες μειώσεις των μισθωτών απασχολουμένων, το 26,7% εισήλθε στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία και ένα ίσο μέρος 26,6% στις οικοδομές και τα δημόσια έργα. Ένα ποσο-

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.2

Ποσοστιαία κατανομή κατά κλάδο των νέων μισθωτών

Κλάδος	Περίοδος		
	1951-61	1961-71	1971-81
0	—	—	—
1	3,2	—	0,6
2-3	5,9	26,7	23,9
4	1,9	4,6	0,1
5	35,3	26,6	6,3
6	10,4	15,6	7,9
7	3,3	16,5	11,5
8	1,8	10,0	6,7
9	38,2	—	43,0
Σύνολο	100,0	100,0	100,0
Αριθμός νέων μισθωτών	249.826	228.143	387.890

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων απογραφών 1951, 1961, 1971, 1981.

στό 15,6% κατευθύνθηκε στο εμπόριο, τα εστιατόρια και τα ξενοδοχεία και από το υπόλοιπο 31,1% πήγε στις τράπεζες, τις ασφάλειες και τις διεκπεραιώσεις υποθέσεων το 10%, στον ηλεκτρισμό, το φωταέριο και την ύδρευση το 4,6%, και στις μεταφορές, επικοινωνίες το 16,5%.

- Στη διάρκεια της περιόδου 1971-81 από τους 387.890 νέους μισθωτούς που προστέθηκαν στους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας πλην της γεωργίας, και της κτηνοτροφίας που γνώρισε μεγάλη μείωση του αριθμού των μισθωτών απασχολούμενων, ποσοστό 23,9% εισήλθε στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία, ποσοστό 6,3% στην οικοδομή και τα δημόσια έργα, ποσοστό 0,1% στον ηλεκτρισμό, το φωταέριο, τον ατμό και την ύδρευση, ποσοστό 7,9% κατευθύνθηκε στο εμπόριο, τα εστιατόρια και τα ξενοδοχεία, 11,5% στις μεταφορές και τις επικοινωνίες, 6,7% στις τράπεζες, τις ασφάλειες και τις διεκπεραιώσεις υποθέσεων και το μεγαλύτερο ποσοστό των νέων μισθωτών της περιόδου 1971-81, το 43%, εντάχθηκε στις λοιπές ηηρησίες.

Συνολικά η εικοσαετία 1961-81 είναι περίοδος ένταξης νέων μισθωτών στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία, γεγονός που συνδέεται με την επιτελούμενη στη διάρκεια της ίδιας περιόδου εκβιομηχάνιση της ελληνικής οικονομίας. Η εικοσαετία 1951-71 είναι η περίοδος στη διάρκεια της οποίας ανθεί η οικοδομική δραστηριότητα και τα δημόσια έργα, με αποτέλεσμα το μεγαλύτερο ποσοστό των νέων μισθωτών να εντάσσονται στον κλάδο της οικοδομής

και των δημοσίων έργων. Η δεκαετία 1961-71 είναι περίοδος ευρύτερης επέκτασης της μισθωτής απασχόλησης στους δημόσιους οργανισμούς, ενώ οι δεκαετίες 1951-61 και 1971-81 είναι περίοδοι στη διάρκεια των οποίων το μεγαλύτερο μέρος των νέων μισθωτών απασχολουμένων εισήλθε στις λοιπές υπηρεσίες, οι οποίες άμεσα ή έμμεσα συνδέονται με το κράτος.

3. Η ΑΤΕΛΗΣ ΥΠΑΓΩΓΗ ΤΩΝ ΜΙΣΘΩΤΩΝ ΣΕ ΣΧΕΣΗ ΜΙΣΘΩΤΗΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ

Συνήθως η διαδικασία επέκτασης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και της μισθωτής απασχόλησης στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού συνδέεται με την αποκοπή των μισθωτών από προκαπιταλιστικούς ή μη καπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής και εισοδήματα που συνδέονται με αυτούς τους τρόπους παραγωγής.

Στην περίπτωση του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού της περιόδου 1951-81 φαίνεται πως το πρόβλημα του σαφούς κοινωνικού προσδιορισμού των μισθωτών τίθεται σε ιδιότυπα πλαίσια όχι μόνο λόγω του εύρους επέκτασης της μισθωτής απασχόλησης, καθώς στην περίοδο 1971-81 το ποσοστό των μισθωτών στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό περιορίζεται στο 42,3% το 1971 και στο 48,8% το 1981, αλλά και λόγω του βαθμού ανάπτυξης της μισθωτής απασχόλησης ως μοναδικής μορφής εργασίας και ως μοναδικής πηγής εισοδημάτων όσων υπάγονται σε σχέση μισθωτής απασχόλησης. Αν το ζήτημα του κοινωνικού προσδιορισμού της μισθωτής απασχόλησης συνδέεται και με το κριτήριο της μη κατοχής μέσων παραγωγής και εναλλακτικών πηγών εισοδήματος, στην περίπτωση του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού συμβαίνει ένα τμήμα των μισθωτών να μην έχει αποκοπεί από την αγροτική παραγωγική δραστηριότητα. Παρατηρείται το φαινόμενο της κατοχής μέσων παραγωγής, κατά κύριο λόγο αγροτικών εκμεταλλεύσεων, και της παράλληλης απασχόλησης μισθωτών του δευτερογενούς ή του τριτογενούς τομέα σε συνθήκες μικρές αγροτικές εκμεταλλεύσεις.

Αν και δεν υπάρχουν στατιστικά στοιχεία που να περιγράφουν το βάθος ανάπτυξης της, τα αποτελέσματα της Έρευνας Διαρθρώσεως Γεωργικών Εκμεταλλεύσεων για την περίοδο 1977-78 παρέχουν χρήσιμες πληροφορίες που οριοθετούν το φαινόμενο της ατελούς —και όχι ολοκληρωτικής— υπαγωγής μερίδων του αγροτικού πληθυσμού σε σχέση μισθωτής εργασίας. Σύμφωνα με στοιχεία που παρουσιάζονται στον Πίνακα 3.1, η Έρευνα Διαρθρώσεως Γεωργικών Εκμεταλλεύσεων για την περίοδο 1977-78 «συνέλαβε»

σχεδόν 150 χιλιάδες αρχηγούς και μέλη αγροτικών εκμεταλλεύσεων και οικοκυριών να απασχολούνται σε κλάδους οικονομικής δραστηριότητας εκτός της γεωργίας και της κτηνοτροφίας. Αυτό δεν σημαίνει ότι το μέγεθος αυτό περιλαμβάνει αποκλειστικά και μόνο μισθωτούς απασχολούμενους. Περιλαμβάνει και τις λοιπές κατηγορίες των εργοδοτών, των εργαζομένων για δικό τους λογαριασμό και των συμβοηθούτων χωρίς αμοιβή μελών της οικογενειακής επιχείρησης.

Η σύγκριση του συνόλου των αρχηγών και λοιπών μελών αγροτικών εκμεταλλεύσεων της περιόδου 1977-78 με τα σύνολα των λοιπών —πλην των μισθωτών— κατηγοριών απασχολούμενων κάθε κλάδου το 1971 και το 1981 παρέχει τη δυνατότητα να υποθέσουμε βάσιμα ότι ένα μέρος των φερόμενων ως αρχηγών ή μελών αγροτικών εκμεταλλεύσεων υπάγεται επίσης σε σχέσεις μισθωτής απασχόλησης. Ειδικά στους κλάδους αφενός των ορυχείων και αφετέρου του ηλεκτρισμού, φωταερίου, ατμού, ύδρευσης, είναι, από την απλή σύγκριση των μεγεθών, προφανές ότι σημαντικό μέρος των απασχολούμενων —σ' αυτούς τους κλάδους— αρχηγών και μελών αγροτικών εκμεταλλεύσεων υπάγονται σε σχέσεις μισθωτής απασχόλησης. Στα ορυχεία, ενώ οι εκτός των μισθωτών απασχολούμενων ανέρχονται το 1971 σε 2.188 άτομα και το 1981 σε 1.814, το σύνολο των αρχηγών και μελών αγροτικών εκμεταλλεύσεων που απασχολούνται κατά την περίοδο 1977-78 στα ορυχεία ανέρχεται σε 9.040 άτομα. Αντίστοιχα, στον κλάδο του ηλεκτρισμού, φωταερίου, ατμού, ύδρευσης, όπου οι εκτός των μισθωτών απασχολούμενοι ανέρχονται το 1971 σε 460 και το 1981 σε 605 άτομα, το σύνολο των αρχηγών και μελών αγροτικών εκμεταλλεύσεων που ασχολούνται στον κλάδο ανέρχεται σε 4.630 άτομα.

Το γεγονός πως η κατανομή ως προς το επάγγελμα των αρχηγών και μελών αγροτικών εκμεταλλεύσεων απασχολούμενων και εκτός γεωργίας ή/και κτηνοτροφίας δείχνει υψηλό ποσοστό εργατών και τεχνιτών, οδηγεί στο συμπέρασμα πως αφενός στους κλάδους της βιομηχανίας και της βιοτεχνίας, αφετέρου των οικοδομήσεων και των δημοσίων έργων, όπου έχουμε μεγάλο αριθμό απασχολούμενων αρχηγών και μελών αγροτικών εκμεταλλεύσεων, ένα σημαντικό μέρος τους υπάγεται σε σχέσεις μισθωτής εργασίας. Στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία απασχολείται το 27,7% των και εκτός της γεωργίας απασχολούμενων αρχηγών και μελών αγροτικών εκμεταλλεύσεων, ενώ στις οικοδομήσεις και τα δημόσια έργα απασχολείται το 15,9% των και εκτός γεωργίας και κτηνοτροφίας απασχολούμενων. Ταυτόχρονα, το 51,4% των αρχηγών εκμεταλλεύσεων και το 57,1% των λοιπών μελών είναι στην περίοδο 1977-78 εργάτες, τεχνίτες ή χειριστές μεταφορικών μέσων. Τα σχετικά στοιχεία δίνονται στον Πίνακα 3.2.

Η εικόνα που προκύπτει από τους Πίνακες 3.1 και 3.2 είναι πως σημαν-

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.1

Μισθωτοί και λοιποί απασχολούμενοι κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας (1971, 1981).
Γεωργία - κτηνοτρόφοι απασχολούμενοι και εκτός γεωργίας - κτηνοτροφίας (1977-78)

Έτος	1971			1977/78			1981		
	Συνολική απασχόληση κλάδου	Μισθωτοί	Λοιπές κατηγορίες α	Με απασχόληση και εκτός γεωργ. - κτηνοτ. Αρχηγοί εκμεταλλεύσεων β	Άλλα μέλη εκμεταλλεύσεων	Σύνολο	Συνολική απασχόληση κλάδου	Μισθωτοί	Λοιπές κατηγορίες
0	1.312.600	63.368	1.249.232	4.550	980	5.530γ	972.091	39.148	932.943
1	21.096	18.908	2.188	6.130	2.910	9.040	22.957	21.143	1.814
2-3	554.380	374.660	179.720	42.620	55.830	98.450	664.332	467.291	197.031
4	24.816	24.356	460	2.930	1.700	4.630	25.425	24.820	605
5	256.424	202.108	54.316	34.390	22.070	56.460	326.390	226.442	99.948
6	362.024	140.628	221.396	52.850	35.780	88.630	433.944	171.363	262.581
7	211.672	149.432	62.240	23.290	10.100	33.390	266.517	194.015	72.502
8	78.524	52.136	26.388	4.470	3.910	8.380	126.703	78.114	48.589
9	349.104	294.724	54.380	32.330	18.470	50.800	531.869	461.654	70.215
Σύνολο κλάδων δ	3.234.996	1.369.844	1.865.152	203.560	151.750	355.310	3.543.797	1.730.298	1.813.499

Σημειώσεις: α. Στις λοιπές κατηγορίες περιλαμβάνονται οι εργοδότες, οι εργαζόμενοι δι' ίδιον λογαριασμόν, τα συμβουλευτικά και μη αμειβόμενα μέλη της οικογένειας και όσοι δεν δηλώσαν θέση στο επάγγελμα.
β. Αρχηγός γεωργικής εκμετάλλευσής θεωρείται το φυσικό πρόσωπο που είχε την τεχνική και οικονομική ευθύνη της εκμετάλλευσής, ανεξάρτητα από τη νομική μορφή κτήσεως της γης.
γ. Εδώ πρόκειται για απασχόληση στη διασπονή, θήρα, αλιεία.
δ. Το άθροισμα των απασχολουμένων στους μονομήτριους κλάδους δεν ισούται με την απασχόληση του συνόλου των κλάδων, καθώς δεν περιλαμβάνονται οι νέοι και οι μη δηλωσάντες κλάδο απασχόλησης.

Πηγές: ΕΣΥΕ 1971: Αποτελέσματα απογραφής 1971 (1979: Τόμος III: 225).
1981: Στατιστική Επιτερίδα Ελλάδος (1983: 62).
1977-78: Αποτελέσματα έρευνας διαρθρώσεως γεωργικών εκμεταλλεύσεων (1977-78: 52).

τικά τμήματα του οικονομικά ενεργού αγροτικού πληθυσμού, τα οποία κυμαίνονται τουλάχιστον γύρω στο 10%, απασχολούνται ταυτόχρονα και σε λοιπούς κλάδους οικονομικής δραστηριότητας τόσο ως μισθωτοί όσο και ως εργαζόμενοι για δικό τους λογαριασμό, ως εργοδότες ή ως συμβοηθούτες και μη αμειβόμενοι. Δεν διαθέτουμε στοιχεία που να επιτρέπουν να εκτιμηθούν οι ακριβείς διαστάσεις της ατελούς υπαγωγής των αρχηγών και μελών αγροτικών εκμεταλλεύσεων σε σχέση μισθωτής εργασίας σε μη αγροτικούς κλάδους οικονομικής δραστηριότητας. Όμως βάσιμα συνάγεται το συμπέρασμα ότι πρόκειται για μια ειδική πλευρά κοινωνικοποίησης ενός τμήματος των μισθωτών απασχολουμένων στις αγροτικές περιοχές του κοινωνικού σχηματισμού που, όσον αφορά τη μισθωτή απασχόληση, συνδέεται μάλλον με τους κλάδους των ορυχείων, της βιομηχανίας και της βιοτεχνίας, των οικοδομήσεων και δημοσίων έργων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.2

Κατανομή αρχηγών και μελών αγροτικών εκμεταλλεύσεων απασχολουμένων και εκτός γεωργίας-κτηνοτροφίας ως προς το επάγγελμα (1977-78).

	<i>Αρχηγοί</i>	<i>%</i>	<i>Λοιπά μέλη</i>	<i>%</i>
Σύνολο προσώπων με απασχόληση εκτός της γεωργίας-κτηνοτροφίας	206.050	100,0	155.530	100,0
Πρόσωπα ασκούντα επιστημονικά και ελευθέρια επαγγέλματα, τεχνικοί αυτών, βοηθοί κ.π.α.ε.	9.880	4,8	8.770	5,6
Διευθύνοντες και ανώτερα διοικητικά στελέχη	1.180	0,6	180	0,1
Υπάλληλοι γραφείου κ.π.α.ε.	17.350	8,4	14.390	9,2
Έμποροι και πωλητές	36.470	17,7	22.630	14,6
Απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών	28.470	13,8	16.950	10,9
Πρόσωπα απασχολούμενα στη δασοπονία, αλιεία και θήρα	4.420	2,1	920	0,6
Τεχνίτες και εργάτες και χειριστές μεταφορικών μέσων	105.830	51,4	88.780	57,1
Πρόσωπα μη δυνάμενα να καταταγούν κατά επάγγελμα και ένοπλες δυνάμεις	2.450	1,2	2.910	1,9

Πηγή: Ε.Σ.Υ.Ε., Αποτελέσματα Έρευνας Διαρθρώσεως Γεωργικών Εκμεταλλεύσεων, 1977/78: 53.

4. ΤΟ ΚΡΙΤΗΡΙΟ ΤΗΣ ΟΜΑΔΑΣ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΟΣ

Η διαφοροποίηση των μισθωτών ως προς την ομάδα επαγγέλματος συνδέεται με την οργάνωση της παραγωγής, την οργάνωση της εργασίας και την ιεραρχία στη βάση της οποίας πραγματοποιούνται. Οι διευθύνοντες και οι διοικούντες είναι δυνατό να θεωρηθούν ως διανοητικά εργαζόμενοι. Οι υπάλληλοι, οι τεχνίτες και οι εργάτες κατατάσσονται στους χειρωνακτικά εργαζόμενους. Συνεπώς η διαφοροποίηση των μισθωτών ως προς την ομάδα επαγγέλματος συνδέεται σε ένα βαθμό με σημαντικές πλευρές του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας.

Για όσους δεν θεωρούν την κοινωνική σημασία των επαγγελματικών κατηγοριών ως δεδομένη, η ιεράρχησή τους έχει γίνει αντικείμενο διεξοδικής εμπειρικής έρευνας (J. Goldthorpe και K. Hope, 1974, P.D. Montagna, 1977, A. Stewart, K. Prandy, R. Blackburn, 1980). Παρά τις διαφορετικές οπτικές προσέγγισης του κοινωνικού χαρακτήρα των επαγγελματικών κατηγοριών, οι οποίες είναι δυνατό να διαγνωσθούν στο πλαίσιο της εμπειρικής έρευνας, μάλλον αποτελεί κοινό τόπο πως η διαφοροποίηση των μισθωτών ως προς την ομάδα επαγγέλματος συνδέεται με τις θεμελιακές πλευρές του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, όμως δεν ταυτίζεται με τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας καθ' εαυτόν καθώς δείχνει η περιγραφή του κοινωνικού καταμερισμού της κοινωνικής παραγωγής μεταξύ διαφορετικών κλάδων οικονομικής δραστηριότητας.

Θεμελιακές πλευρές του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας θεωρούνται αφενός η διανοητική-διευθυντική-οργανωτική εργασία, αφετέρου η χειρωνακτική-υποτακτική-εκτελεστική εργασία. Όταν αυτές οι θεμελιακές πλευρές ανάλυσης των χαρακτηριστικών της μισθωτής απασχόλησης αναπτυχθούν στο πλαίσιο ενός σχήματος περιγραφής του καταμερισμού της κοινωνικής παραγωγής κατά τομείς και κλάδους, είναι τότε δυνατό να δοθεί μια εικόνα του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας στον κοινωνικό καταμερισμό. Με αυτό το πλαίσιο είναι αξιοποιήσιμα τα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία για την κατανομή της μισθωτής απασχόλησης ως προς τις ομάδες επαγγεμάτων.

Στον Πίνακα 4.1 περιγράφεται η σύνθεση της μισθωτής απασχόλησης του 1971 κατά ομάδες επαγγεμάτων. Από τα στοιχεία του προκύπτει ότι το 49% των μισθωτών ήταν τεχνίτες και εργάτες, ενώ οι διευθύνοντες και τα διοικητικά στελέχη ήταν μόνο 1,2% των μισθωτών. Επίσης οι διανοητικά εργαζόμενοι επιστήμονες ήταν το 9,9% των μισθωτών, ενώ οι υπάλληλοι το 17,2%. Η κατανομή της μισθωτής απασχόλησης ως προς το επάγγελμα πα-

ραπέμπει στην εσωτερική διαφοροποίησή της με βάση τις ιεραρχήσεις του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4.1

Σύνθεση μισθωτής απασχόλησης κατά ομάδες επαγγελματιών (1971)

Ομάδες επαγγελματιών	Μισθωτοί	
	Αριθμός	Ποσοστό
Επιστήμονες και ελεύθεροι επαγγελματίες	135.392	9,9
Διευθύνοντες και διοικητικά στελέχη	15.976	1,2
Υπάλληλοι γραφείου	235.616	17,2
Έμποροι και πωλητές	64.852	4,7
Απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών	169.524	12,4
Γεωργοί, κτηνοτρόφοι, δασοκόμοι, κ.ά.	63.988	4,7
Τεχνίτες και εργάτες	672.612	49,0
Μη δυνάμενοι να καταταγούν	11.884	0,9
Σύνολο	1.369.844	100,0

Πηγή: Απογραφή 1971.

Δεν υφίσταται ένας κλάδος οικονομικής δραστηριότητας που να συγκεντρώνει το μεγάλο ποσοστό της συνολικής απασχόλησης, του οποίου προεκτείνοντας και γενικεύοντας τα χαρακτηριστικά να είναι δυνατό να συναχθούν τα κεντρικά χαρακτηριστικά της μισθωτής απασχόλησης στο σύνολό της. Έτσι η προσέγγιση των κοινωνικών χαρακτηριστικών της μισθωτής απασχόλησης μέσω της κλαδικής ανάλυσης παρέχει τις καλύτερες εγγυήσεις. Η κατανομή της μισθωτής απασχόλησης σε διαφορετικούς κλάδους οικονομικής δραστηριότητας καθιστά αναποτελεσματική την εξέταση των χαρακτηριστικών της μέσω των στατιστικών στοιχείων του συνόλου των κλάδων.

Με άλλα λόγια, υποθέτοντας ότι η κατά ομάδες επαγγελματιών κατανομή της μισθωτής απασχόλησης περιγράφει μια θεμελιακή πλευρά του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, και ότι η κατά κλάδο κατανομή της μισθωτής απασχόλησης περιγράφει τον καταμερισμό της κοινωνικής παραγωγής, θεωρούμε πως η κατά κλάδο ανάλυσή της κατά ομάδες επαγγελματιών, και στη συνέχεια κατά επίπεδο εκπαίδευσης, συνιστά μια καλή μέθοδο για την προσέγγιση της κοινωνικής σύνθεσης της μισθωτής απασχόλησης.

Το πρόβλημα που εδώ γεννιέται είναι ότι τα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία που αναφέρονται στις ομάδες επαγγελματιών και το επίπεδο εκπαίδευσης δίνονται για το σύνολο της απασχόλησης κάθε κλάδου και όχι μόνο για τους

μισθωτούς. Η λύση που επιλέγεται είναι πως τα χαρακτηριστικά που αφορούν τη μισθωτή απασχόληση των μονοψήφιων κλάδων είναι δυνατό να συναχθούν με σχετική εγκυρότητα από τα χαρακτηριστικά της συνολικής απασχόλησης του μονοψήφιου κλάδου, αν στο σύνολο της απασχόλησης του κλάδου κυριαρχεί η μισθωτή σχέση εργασίας. Αυτό μπορεί να γίνει για όλους τους μονοψήφιους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας πλην αυτών της γεωργίας και του εμπορίου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4.2

*Ποσοτό μισθωτών επί συνολικής απασχόλησης κάθε κλάδου
(1971-1981)*

<i>Κλάδος</i>	<i>1971</i>	<i>1981</i>
0	4,8	4,0
1	89,6	92,1
2-3	67,6	70,3
4	98,1	97,6
5	78,8	69,4
6	38,8	39,5
7	70,6	72,8
8	66,4	61,5
9	84,4	86,8
X	77,0	54,8
Σύνολο κλάδων	42,3	48,8

Πηγή: Απογραφές πληθυσμού 1971, 1981.

Από τα στοιχεία του Πίνακα 4.2, ο οποίος αναφέρεται στο ποσοστό των μισθωτών επί της συνολικής απασχόλησης κάθε κλάδου, προκύπτει ότι σε όλους τους κλάδους πλην της γεωργίας και του εμπορίου υπάρχει υψηλό ως και πολύ υψηλό ποσοστό μισθωτής απασχόλησης. Πολύ υψηλό ποσοστό μισθωτής απασχόλησης σε σχέση με τις υπόλοιπες επαγγελματικές θέσεις του αυτοαπασχολούμενου, του εργοδότη ή του συμβοηθούτος υπάρχει στον κλάδο των ορυχείων (1971: 89,6%, 1981: 92,1%), στον κλάδο του ηλεκτρισμού, του ατμού και της ύδρευσης (1971: 98,1%, 1981: 97,6%) και στον κλάδο των λοιπών υπηρεσιών (1971: 84,4%, 1981: 86,8%). Υψηλό ποσοστό μισθωτών σε σχέση με τις υπόλοιπες επαγγελματικές θέσεις υπάρχει στις οικοδομήσεις και τα δημόσια έργα (1971: 78,8%, 1981: 69,4%), στις μεταφορές, τις αποθηκεύσεις και τις επικοινωνίες (1971: 70,6%, 1981: 72,8%), στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία (1971: 67,6%, 1981: 70,3%) και χαμηλότερο

Επάγγελμα Κλάδος	Απασχολούμενοι στη γεωργία, ζωοκομία κλπ.		Τεχνίτες, εργάτες (εκτός γεωργίας), χειριστές μετα- φορικών μέσων		Πρόσωπα μη δυνάμενα να καταταγούν		Μη δηλώσαντες					
	71	81	MO	71	81	MO	71	81	MO			
0	99,6	99,5	99,6	0,1	0,1	0,1	—	—	0,06	0,09	0,08	
1	0,06	0,1	0,08	89,2	84,6	86,9	0,04	0,04	0,2	0,3	0,3	
2-3	0,03	0,02	0,03	90,3	84,0	87,2	0,008	0,02	0,01	1,2	0,5	0,9
4	1,0	0,04	0,5	51,2	33,9	42,6	—	—	—	0,2	0,2	0,2
5	0,07	0,03	0,05	98,4	96,3	97,4	0,005	0,004	0,005	0,1	0,1	0,1
6	0,1	0,3	0,2	3,2	3,8	3,5	0,003	0,003	0,003	4,8	0,1	2,5
7	0,1	0,04	0,07	65,5	59,2	62,4	0,002	0,002	0,01	0,2	0,2	0,2
7	0,01	0,06	0,03	2,3	1,3	1,8	0,01	0,01	0,01	0,3	0,4	0,3
9	0,7	0,6	0,7	6,3	5,1	5,7	0,006	0,01	0,008	0,2	0,7	0,4
X												

Σημείωση: Τα οριζόντια αθροίσματα των ποσοστών δεν δίνουν πάντα 100 λόγω χρήσης δευτέρων και τρίτων δεκαδικών ψηφίων.

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων απογραφής 1971 και 1981.

στις τράπεζες, τις ασφάλειες και τις διεκπεραιώσεις υποθέσεων (1971: 66,4%, 1981: 61,5%).

Καθώς το ποσοστό της μισθωτής επί του συνόλου της απασχόλησης για το σύνολο των κλάδων ανέρχεται για το 1971 σε 43,3% και το 1981 σε 48,8% είναι προφανές ότι το χαμηλό ποσοστό μισθωτής απασχόλησης στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό οφείλεται κατά πρώτο λόγο στο μέγεθος και στην κοινωνική δομή του αγροτικού τομέα όπου δεν έχει κυριαρχήσει, τουλάχιστον άμεσα, ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και, κατά δεύτερο λόγο, στη διασπορά της εμπορικής δραστηριότητας σε μικροϊδιοκτήτες και μικρομαγαζιά.

Αυτό που έχει σημασία όσον αφορά τα υψηλά ποσοστά της μισθωτής απασχόλησης στους περισσότερους κλάδους της οικονομικής δραστηριότητας είναι πως τα χαρακτηριστικά που αφορούν τη μισθωτή απασχόληση των κλάδων αυτών είναι δυνατό να συναχθούν με σχετική εγκυρότητα από τα χαρακτηριστικά της συνολικής απασχόλησης του κάθε κλάδου.

Στον Πίνακα 4.3 δίνεται η ποσοστιαία σύνθεση της απασχόλησης κάθε κλάδου κατά ομάδες ατομικών επαγγεμάτων με βάση τα στοιχεία των απογραφών του 1971 και του 1981. Όπως προκύπτει από τα στοιχεία του Πίνακα 4.3 για την περίοδο 1971-1981:

- στον κλάδο των ορυχείων απασχολείται στην περίοδο 1971-81 κατά μέσο όρο ποσοστό 86,9% εργατών, τεχνικών και χειριστών μεταφορικών μέσων και ποσοστό 6,0% υπαλλήλων γραφείου,
- στη βιομηχανία, βιοτεχνία απασχολούνται εργάτες, τεχνίτες και χειριστές μεταφορικών μέσων σε ποσοστό 87,2% και υπάλληλοι γραφείου σε ποσοστό 6,0%,
- στον ηλεκτρισμό, φωταέριο, ατμό, ύδρευση απασχολούνται σε ποσοστό 42,6% εργατοτεχνίτες και χειριστές μεταφορικών μέσων και σε ποσοστό 40,7% υπάλληλοι γραφείου,
- στις οικοδομήσεις και τα δημόσια έργα απασχολείται ποσοστό 97,4% εργατοτεχνιτών,
- στο εμπόριο, τα ξενοδοχεία και τα εστιατόρια, φυσικά, έχουμε υψηλό ποσοστό εμπόρων και πωλητών 62,9% και υψηλό ποσοστό απασχολομένων στην παροχή υπηρεσιών 20,9%,
- στις μεταφορές, αποθηκεύσεις, επικοινωνίες απασχολείται ποσοστό 62,4% εργατοτεχνιτών και χειριστών μεταφορικών μέσων και ποσοστό 23,6% υπαλλήλων γραφείων,
- στις τράπεζες, ασφάλειες και διεκπεραιώσεις υποθέσεων απασχολούνται σε ποσοστό 47,4% υπάλληλοι γραφείου και σε ποσοστό 36,7% πρόσωπα που ασκούν επιστημονικά και ελεύθερα επαγγέλματα,
- στις λοιπές υπηρεσίες απασχολούνται σε ποσοστό 37,2% επιστήμονες και

ελεύθεροι επαγγελματίες, 22,0% υπάλληλοι γραφείου και 30,6% απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών.

Από τα στοιχεία που αναφέρονται στην ποσοστιαία σύνθεση της συνολικής απασχόλησης κάθε κλάδου κατά ομάδες ατομικών επαγγελμάτων προκύπτει μια πρώτη εικόνα της κοινωνικής σύνθεσης της απασχόλησης σε κάθε κλάδο. Υπόθεσή μας είναι ότι η κοινωνική σύνθεση συνδέεται με την ιεράρχηση εργατοτεχνιτών, υπαλλήλων γραφείου, επιστημόνων και των υπόλοιπων επαγγελματικών κατηγοριών. Με δεδομένη την υψηλή συγκέντρωση μισθωτής απασχόλησης σε κλάδους όπως τα ορυχεία, τη βιομηχανία και τη βιοτεχνία, τον ηλεκτρισμό, τις οικοδομήσεις και τα δημόσια έργα, τις μεταφορές και τις επικοινωνίες, τις τράπεζες και τις ασφάλειες και τέλος τις λοιπές υπηρεσίες, είναι βάσιμο να υποθεθεί ότι η μισθωτή απασχόληση κάθε κλάδου διέπεται από τα ίδια χαρακτηριστικά από τα οποία διέπεται και η συνολική απασχόληση του κλάδου.

Συνεπάγεται λοιπόν η ακόλουθη περιγραφή της κοινωνικής σύνθεσης της μισθωτής απασχόλησης των μονοσήφων κλάδων οικονομικής δραστηριότητας. Στον Πίνακα 4.4 η ομαδοποίηση των ατομικών επαγγελμάτων έγινε σε τρεις κατηγορίες οι οποίες θεωρείται ότι συνιστούν βαθμίδες της υπάρχουσας κοινωνικής ιεράρχησης. Από την ομαδοποίηση προκύπτει ότι οι κλάδοι των ορυχείων, της βιομηχανίας και της βιοτεχνίας, των οικοδομή-

ΠΙΝΑΚΑΣ 4.4

Σκιαγράφηση της κοινωνικής σύνθεσης της κατά κλάδο μισθωτής απασχόλησης με κριτήριο την ομάδα επαγγέλματος (Μέσος όρος 1971-1981)

Ατομικά επαγγέλματα	Εργατοτεχνίτες	Υπάλληλοι γραφείου	Ελεύθ. επαγ/τίες, παρέχοντες υπηρεσίες επιστήμονες, διευθυντικά στελέχη, έμποροι, πωλητές	Λοιποί	Σύνολο
Κλάδος					
0	0,1	0,1	0,1	99,7	100
1	86,9	6,0	6,8	0,3	100
2-3	87,2	6,0	6,1	0,7	100
4	42,6	40,7	15,9	0,8	100
5	97,4	0,5	2,0	0,1	100
6	3,5	7,6	86,2	2,7	100
7	62,4	23,6	13,8	0,2	100
8	1,8	47,4	50,7	0,1	100
9	5,7	22,0	69,9	2,4	100

Πηγή: Ομαδοποίηση στοιχείων Πίνακα 4.3.

σεων και δημοσίων έργων είναι κατεξοχήν κλάδοι απασχόλησης μισθωτών εργατοτεχνιτών σε ποσοστά που φτάνουν το 86,9%, το 87,2% και το 97,4% αντίστοιχα. Έπονται οι κλάδοι, πρώτον του ηλεκτρισμού, του φωταερίου, του ατμού και της ύδρευσης και δεύτερον των μεταφορών, των αποθηκείσεων και των επικοινωνιών, οι οποίοι απασχολούν εργατοτεχνίτες σε ποσοστά 42,6% και 62,4% αλλά ταυτόχρονα έχουν και σχετικά υψηλά ποσοστά υπαλλήλων γραφείου σε ποσοστά 40,7% και 23,6% αντίστοιχα. Οι κλάδοι, πρώτον των τραπεζών, των ασφαλειών και της διεκπεραίωσης υποθέσεων και δεύτερον λοιπών υπηρεσιών κυριαρχούνται από την απασχόληση υπαλλήλων γραφείου κατά 47,4% και 22,0% και επιστημόνων παρεχόντων υπηρεσιών κ.λπ. κατά 50,7% και 69,9% αντίστοιχα.

5. ΤΟ ΚΡΙΤΗΡΙΟ ΤΟΥ ΕΠΙΠΕΔΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Η δεύτερη διαφοροποίηση της μισθωτής απασχόλησης στη χώρα μας είναι η διαφοροποίηση προς το επίπεδο εκπαίδευσης η οποία συνδέεται με τον αναπαραγωγικό-ταξινομητικό ρόλο που το εκπαιδευτικό σύστημα στο σύνολό του επιτελεί ως μηχανισμός αναπαραγωγής των φορέων του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας (C. Baudelot, R. Establet, 1971, 1975, C. Baudelot, R. Benoliet, H. Cukrowicz, R. Establet 1981, S. Bowles και H. Gintis, 1976, J.A. Scimecca 1980).

Ιδιαίτερα η εμπειρία της μετεμφυλιακής περιόδου και των πρώτων χρόνων της δεκαετίας του '60, όταν το εκπαιδευτικό πρόβλημα είχε αναδειχθεί σε κεντρικό κοινωνικό και πολιτικό αίτημα στη ζωή του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, έχει δείξει πως το εκπαιδευτικό σύστημα, και κυρίως οι ανώτατες βαθμίδες του, αντιμετωπίστηκαν και λειτούργησαν ως μηχανισμός-εφαλτήριο κοινωνικής ανόδου. Δεν είναι απλώς η θεωρητική προσέγγιση της λειτουργίας του εκπαιδευτικού συστήματος ως αναπαραγωγικού και καταναμητικού μηχανισμού στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας του σύγχρονου καπιταλισμού αλλά είναι και η ελληνική εμπειρία της λειτουργίας του εκπαιδευτικού συστήματος που επιβεβαιώνει τη σημασία του επιπέδου εκπαίδευσης ως κριτηρίου κοινωνικής ιεράρχησης.

Σε όλη τη διάρκεια της μετεμφυλιακής περιόδου το πρόβλημα της αναπροσαρμογής του ελληνικού πανεπιστημιακού συστήματος δέθηκε με το πρόβλημα της «αθρόας προσελεύσεως υποψήφιων διά τας σχολάς των πανεπιστημίων και λόγω της ανάγκης του περιορισμού της αυξανόμενης τάσεως εις το εξωτερικόν καταφυγής των ελληνοπαίδων... κατέστη επιτακτικώς

αναγκαίον ν' αυξηθή υπερβαλλόντως ο αριθμός των φοιτητών των Σχολών...» (Εισηγητική Έκθεση Ν.Δ. 3837/1958). Το πρόβλημα αυτό έγινε προσπάθεια να αντιμετωπιστεί μέσα από τη σταδιακή ανάπτυξη περιφερειακών πανεπιστημίων με την ίδρυση του Πανεπιστημίου της Πάτρας το 1965, των Ιωαννίνων το 1970, της Θράκης το 1975 και αργότερα της Κρήτης. Σε αυτή την προσπάθεια διεύρυνσης των ανωτάτων βαθμίδων του εκπαιδευτικού συστήματος εντάσσεται και η ανωτατοποίηση των Βιομηχανικών Σχολών το 1966.

Ήδη στη διάρκεια της δεκαετίας του 1960 το θέμα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης αναδείχθηκε σε ένα από τα κεντρικά θέματα της πολιτικής ζωής. Στην ουσία οι λαϊκές κοινωνικές τάξεις «πιάστηκαν» από τις δυνατότητες που παρείχαν οι μετεμφυλιακές κοινωνικοοικονομικές εξελίξεις. Είδαν τον εκπαιδευτικό μηχανισμό και ιδιαίτερα το πανεπιστήμιο σαν κανάλι κοινωνικής ανόδου θέτοντας το ζήτημα της πρόσβασης στον εκπαιδευτικό μηχανισμό, και ιδιαίτερα στο πανεπιστήμιο, επέβαλαν το συνεχές «άνοιγμα» του πανεπιστημιακού συστήματος στη νεολαία.

Η ανάγνωση των στατιστικών στοιχείων του Πίνακα 5.1 σχετικά με το επίπεδο εκπαίδευσης των μισθωτών απασχολουμένων του 1971 δίνει τις διαστάσεις της εσωτερικής διαφοροποίησής τους. Το 17,9% δεν έχει τελειώσει το δημοτικό, το 43,8% έχει φοιτήσει στο γυμνάσιο το 27,2% και σε ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα μόνο το 9,8%.

Το πρόβλημα που γεννιέται από το γεγονός ότι τα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία σχετικά με τις ομάδες επαγγελματιών δίνονται για το σύνολο της απασχόλησης κάθε κλάδου και όχι μόνο για τους μισθωτούς δημιουργείται

ΠΙΝΑΚΑΣ 5.1

Επίπεδο εκπαίδευσης μισθωτών (1971)

Επίπεδο εκπαίδευσης	Μισθωτοί	
	Αριθμός	Ποσοστό
Απόφοιτοι Α.Ε.Ι.	115.160	8,4
Φοιτούν σε Α.Ε.Ι.	19.352	1,4
Απόφοιτοι γυμνασίου	262.436	19,2
Απόφοιτοι Γ' τάξης γυμνασίου	110.004	8,0
Απόφοιτοι δημοτικού	599.868	43,8
Μη απόφοιτοι δημοτικού	244.664	17,9
Μη δηλώσαντες	18.360	1,3
Σύνολο	1.369.844	100,0

Πηγή: Απογραφή 1971.

και στην περίπτωση εξέτασης των χαρακτηριστικών ως προς το επίπεδο εκπαίδευσης της κατά κλάδο μισθωτής απασχόλησης. Η λύση που επιλέγεται είναι αυτή της κατά προσέγγιση συναγωγής των χαρακτηριστικών της μισθωτής απασχόλησης του κλάδου αυτού. Προϋπόθεση βέβαια είναι η ύπαρξη υψηλού ποσοστού μισθωτής απασχόλησης επί της συνολικής απασχόλησης του εξεταζόμενου κλάδου.

Με βάση τα στοιχεία των απογραφών του 1971 και του 1981 συγκεντρώθηκαν στον Πίνακα 5.2 τα χαρακτηριστικά της κατά κλάδο απασχόλησης ως προς το επίπεδο εκπαίδευσης. Σύμφωνα με τα στοιχεία του Πίνακα 5.2 για την περίοδο 1971-1981:

- στον κλάδο των ορυχείων ποσοστό 22,9% των απασχολουμένων δεν έχει ολοκληρώσει τη στοιχειώδη εκπαίδευση, ποσοστό 59,8% είναι απόφοιτοι του δημοτικού σχολείου, ενώ ποσοστό 9,7% έχει γραμματικές γνώσεις μέσης εκπαίδευσης,
- στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία το 63,7% των απασχολουμένων έχει τελειώσει μόνο το δημοτικό σχολείο, ποσοστό 13,9% δεν έχει τελειώσει ούτε το δημοτικό, ενώ μόνο το 13,8% έχει αποφοιτήσει από τη μέση εκπαίδευση,
- στον κλάδο του ηλεκτρισμού, του φωταερίου, του ατμού και της ύδρευσης το 39,4% των απασχολουμένων έχει γνώσεις μέσης εκπαίδευσης και το 9,7% είναι πτυχιούχοι ανωτάτων σχολών,
- στις οικοδομήσεις και τα δημόσια έργα το 20,3% δεν έχει τελειώσει τη στοιχειώδη εκπαίδευση ενώ το 68,1% έχει τελειώσει μόνο το δημοτικό,
- στον κλάδο του εμπορίου, των ξενοδοχείων και των εστιατορίων ποσοστό 51,1% των απασχολουμένων έχει ολοκληρώσει τη στοιχειώδη εκπαίδευση, ενώ ποσοστό 24,4% έχει ολοκληρώσει και τη μέση,
- στις μεταφορές, τις αποθηκεύσεις και τις επικοινωνίες το 24,4% των απασχολουμένων είναι απόφοιτοι μέσης εκπαίδευσης και το 53,0% έχει τελειώσει μόνο το δημοτικό σχολείο,
- στον κλάδο των τραπεζών, των ασφαλειών και της διεκπεραίωσης υποθέσεων το 48,1% των απασχολουμένων είναι απόφοιτοι μέσης εκπαίδευσης, ενώ το 36,8% είναι πτυχιούχοι ανωτάτων σχολών,
- στις λοιπές υπηρεσίες το 26,3% των απασχολουμένων έχει τελειώσει μόνο το δημοτικό σχολείο, το 26,5% είναι απόφοιτοι μέσης εκπαίδευσης, το 27,6% είναι πτυχιούχοι ανωτάτων σχολών, ενώ ένα ποσοστό 7,5% δεν έχει τελειώσει το δημοτικό.

Από τα στοιχεία σχετικά με την ποσοστιαία σύνθεση της συνολικής απασχόλησης κάθε κλάδου ως προς το επίπεδο εκπαίδευσης των απασχολουμένων προκύπτει μια δεύτερη εικόνα της κοινωνικής σύνθεσης της απασχόλησης κάθε μονοψήφιου κλάδου οικονομικής δραστηριότητας. Πέρα από τις

ασυμφωνίες μεταξύ της ταξινόμησης των απογραφών του 1971 και του 1981, τα χαρακτηριστικά ως προς το επίπεδο εκπαίδευσης των απασχολομένων είναι περισσότερο εμφανή αν οι κατηγορίες των ταξινομήσεων διαχωριστούν σε πρωτεύουσας και δευτερεύουσας σημασίας και γίνει ομαδοποίησή τους γύρω από τις κατηγορίες πρωτεύουσας σημασίας. Τέτοιες θεωρούνται οι κατηγορίες που ανταποκρίνονται στις τρεις βασικές βαθμίδες του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος. Πρώτον τη στοιχειώδη, δεύτερον τη μέση και τρίτον την ανωτάτη. Στον Πίνακα 5.3 συγκεντρώνονται τα θεμελιικά χαρακτηριστικά κατά κλάδο απασχόλησης ως προς το επίπεδο εκπαίδευσης για την περίοδο 1971-81.

Από την ομαδοποίηση των χαρακτηριστικών της κατά κλάδο απασχόλησης της περιόδου 1971-81 ως προς το επίπεδο εκπαίδευσης προκύπτει σαφώς ότι οι κλάδοι των ορυχείων, της βιομηχανίας και της βιοτεχνίας, των οικοδομήσεων και των δημοσίων έργων είναι κλάδοι απασχόλησης, κατά κύριο λόγο, στοιχειωδώς εκπαιδευμένων ή καθόλου εκπαιδευμένων μισθωτών. Στους αντίποδες τοποθετούνται οι κλάδοι των τραπεζών, των ασφαλειών, της διεκπεραίωσης υποθέσεων και των λοιπών υπηρεσιών, οι οποίοι απασχολούν κατά κύριο λόγο μισθωτούς απόφοιτους μέσης και ανωτάτης εκπαίδευσης. Ενδιάμεσα των δύο προαναφερθέντων πόλων κινούνται οι κλάδοι του ηλεκτρισμού, του φωταερίου, του ατμού και της ύδρευσης και των μεταφορών, των αποθηκεύσεων και των επικοινωνιών, οι οποίοι απασχολούν κυρίως προσωπικό με στοιχειώδη και μέση εκπαίδευση.

Η ιεράρχηση των μισθωτών ως προς το επίπεδο εκπαίδευσης υφίσταται στο πλαίσιο ενός σχετικά υπερεκπαιδευμένου εργατικού δυναμικού, σε σύγκριση με το εργατικό δυναμικό άλλων κοινωνικών σχηματισμών. Όμως η υπερεκπαίδευση προκύπτει από τη λειτουργία ενός εσωτερικά αδιαφοροποίητου εκπαιδευτικού συστήματος όπου δεσπόζει, παρά τις μεταρρυθμίσεις της δεκαετίας του '70, η γενική εκπαίδευση (G. Psacharopoulos και A.M. Agriagada, 1986).

Σαφώς η ιεράρχηση των μισθωτών ως προς το επίπεδο εκπαίδευσης δεν αποτελεί μόνη της κριτήριο της κοινωνικής διαφοροποίησής τους. Αποτελεί ένα κριτήριο της κοινωνικής διαφοροποίησης μεταξύ άλλων. Η συγκριτική στατιστική προσέγγιση που επιχειρήθηκε εδώ δεν έθιξε το ζήτημα της διαδικασίας κοινωνικής ένταξης των απόφοιτων του εκπαιδευτικού συστήματος στην αγορά εργασίας και στην οικονομική δομή. Η υπόθεση πως το εκπαιδευτικό σύστημα και η παραγωγική δομή συνδέονται με την ομαλή ροή αποφοίτων και πτυχιούχων στις θέσεις εργασίας που αντιστοιχούν στα επίπεδα εκπαίδευσης των υποψήφιων μισθωτών είναι θέμα για περαιτέρω έρευνα. Επίσης, ακόμη κι αν υφίσταται και λειτουργεί στη διαδικασία της κοινωνικής ένταξης των νέων μισθωτών η αντιστοιχία εκπαίδευσης και επαγγέλματος,

Επίπεδα εκπαίδευσης	Απόφοιτοι Γ' τάξης σχολής μέσης εκπαίδευσης		Απόφοιτοι στοιχειώ- δους εκπαίδευσης		Δεν τέλειωσαν τη στοιχειώδη εκπαίδευση		Δεν δήλωσαν επίπεδα εκπαίδευσης	
	71	81	71	81	71	81	71	81
Κλάδος		MO		MO		MO		MO
0	2,64	—	47,82	61,12	54,47	43,96	36,34	40,15
1	4,60	—	54,76	64,86	59,81	29,26	16,58	22,92
2-3	9,19	—	59,36	68,00	63,68	17,99	9,74	13,87
4	11,72	—	33,85	34,85	34,35	9,48	3,01	6,25
5	6,57	—	60,73	75,47	68,10	26,30	14,34	20,32
6	11,59	—	45,68	56,46	51,07	17,56	9,62	13,59
7	9,96	—	48,46	57,64	53,05	15,94	7,33	11,64
8	5,23	—	5,61	7,72	6,66	1,90	0,94	1,42
9	6,91	—	24,75	27,80	26,28	8,88	6,04	7,46

Σημειώσεις: 1. Το οριζόντιο άθροισμα των ποσοτών επιπέδου εκπαίδευσης των απασχολούμενων κάθε κλάδου δίνει 100.

2. Μετάξύ 1971 και 1981 έχει αλλάξει η ταξινόμηση, με αποτέλεσμα να μην υπάρχει πλήρης αντιστοιχία μεταξύ 1971 και 1981.

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων απογραφής 1971, 1981.

παραμένει επίσης αντικείμενο για περαιτέρω ανάλυση το αν και κατά πόσον η εν λόγω αντιστοιχία καθορίζεται από την τεχνική διάσταση της εκπαίδευσης και του επαγγέλματος ή από την κοινωνικά δημιουργημένη αντιστοιχία βάσει συλλογικών συμπεριφορών, συσχετισμού δυνάμεων και θεσμοθέτησης των επαγγελματικών διαφοροποιήσεων που επιβάλλουν οι επιμέρους κοινωνικοεπαγγελματικές ομάδες.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5.3

Σκιαγράφηση της κοινωνικής σύνθεσης της κατά κλάδο μισθωτής απασχόλησης με κριτήριο το επίπεδο εκπαίδευσης Μέσος όρος 1971-81

<i>Επίπεδο εκπαίδευσης</i> <i>Κλάδος</i>	<i>Ανωτάτη</i>	<i>Μέση</i>	<i>Στοιχειώδης</i>	<i>Λοιποί</i>	<i>Σύνολο</i>
0	0,2	2,9	54,5	42,4	100
1	4,3	12,0	59,8	23,9	100
2-3	3,5	18,4	63,7	14,4	100
4	13,9	45,3	34,3	6,5	100
5	1,3	9,6	68,1	21,0	100
6	4,6	30,2	51,1	14,1	100
7	5,4	29,4	53,0	12,2	100
8	41,0	50,7	6,7	1,6	100
9	35,6	30,0	26,3	8,1	100

Πηγή: Ομαδοποίηση στοιχείων Πίνακα 5.2.

Σημείωση: Η ομαδοποίηση έγινε στις ακόλουθες κατηγορίες:

- Ανωτάτη: περιλαμβάνονται πτυχιούχοι ανωτάτων, ανωτέρων σχολών, όσοι φοίτησαν ή φοιτούν σε ανώτατες σχολές.
- Μέση: περιλαμβάνονται οι απόφοιτοι μέσης εκπαίδευσης και οι απόφοιτοι Γ' τάξης σχολής μέσης εκπαίδευσης.
- Στοιχειώδης: περιλαμβάνονται οι απόφοιτοι της στοιχειώδους εκπαίδευσης.
- Λοιποί: περιλαμβάνονται όσοι δεν τελείωσαν τη στοιχειώδη εκπαίδευση και όσοι δεν δήλωσαν επίπεδο εκπαίδευσης.

Συνέπεια των ομαδοποιήσεων είναι η μικρή αναπροσαρμογή των μέσων όρων 1971-81 λόγω συνυπολογισμού κατηγοριών για τις οποίες δεν υπάρχουν τιμές και στις δύο κατηγορίες.

6. ΤΟ ΚΡΙΤΗΡΙΟ ΤΗΣ ΜΟΝΙΜΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ

Τα γεγονότα της εξόδου του αγροτικού πληθυσμού και της σχετικής αστικοποίησης της κοινωνικής δομής που συνδέονται με την τροποποίηση του καταμερισμού της κοινωνικής παραγωγής και του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας αφορούν και τα εσωτερικά χαρακτηριστικά των νέων και παλαιών μισθωτών του κοινωνικού σχηματισμού. Αφορούν τις ιστορικά συγκεκριμένες διαδικασίες κοινωνικής ένταξης των μισθωτών με την έννοια της ένταξής τους σε σχετικά νέες κοινωνικές δομές και λειτουργίες, σε νέες οικονομικές, πολιτικές και ιδεολογικές σχέσεις. Αν η βασική κοινωνική ένταξη των νέων ανθρώπων επιτελείται άπαξ μέσω της εκπαίδευσης με μέση διάρκεια δεκαπέντε-είκοσι ετών, η κοινωνική ένταξη των μισθωτών, ιδιαίτερα στις περιόδους μετασχηματισμών στον καταμερισμό της κοινωνικής παραγωγής και στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας, μόνον ως ιστορική διαδικασία είναι δυνατό να συλληφθεί.

Στην περίπτωση του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού της μετεμφυλιακής περιόδου, οι αγρότες, για παράδειγμα, που πέρασαν στον αστικό τομέα της οικονομίας ως μισθωτοί, να μην βρέθηκαν σε μια, φαινομενικώς αντικειμενικά καθορισμένη, διαφορετική θέση της κοινωνικής και οικονομικής δομής αλλά η νέα κοινωνική τους ένταξη στον μετεμφυλιακό ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό δεν επιτελέστηκε αυτόματα. Η κοινωνική ένταξη δεν επιτελείται αυτόματα με την κατάληψη μιας θέσης στον οικονομικό αναβαθμό του κοινωνικού σχηματισμού. Βαρύνουν σ' αυτήν οι πολιτικές και οι ιδεολογικές σχέσεις, όχι ως αντικειμενικό πλαίσιο, προϋπάρχον της κοινωνικής ένταξης των μισθωτών, αλλά ως διαδικασίες συγκρότησης των ιδεολογικών και των πολιτικών σχέσεων με τη θετική ή αρνητική συναίνεση των υπό νέα κοινωνική ένταξη μισθωτών. Δεν βαρύνουν μόνον οι δομές. Βαρύνουν οι δράσεις και οι αλληλεπιδράσεις. Με αυτή την έννοια η κοινωνική ένταξη των μισθωτών είναι όχι η διαδικασία εγχάραξης από το «εξωτερικό» πολιτικών συμπεριφορών και ιδεολογίας, αλλά η διαδικασία πρόσκτησης νέων ιδιαίτερων πολιτικών συμπεριφορών και στοιχείων νέας ιδεολογίας.

Αν και δεν δεχόμαστε την οικονομίστικη υποβάθμιση του κοινωνικού προσδιορισμού της μισθωτής απασχόλησης και την αναγωγή των κοινωνικών σχέσεων στην τυπική νομική και οικονομική διάστασή τους, θεωρούμε απαραίτητη τη διερεύνηση μιας ακόμη θεμελιακής διαφοροποίησης που διέπει τη σύνθεση της μισθωτής απασχόλησης και την κατανομή της στους μονοψήφιους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας. Η διαφοροποίηση αυτή αναφέρεται στα χαρακτηριστικά της σύμβασης εξαρτημένης εργασίας που ως προσωπική σχέση διέπει και τις συλλογικές σχέσεις εργασίας μεταξύ των ερ-

γοδοτών —ατομικών ή συλλογικών— και των μισθωτών. Η διαφοροποίηση αυτή αν και αφορά καταρχάς τις νομικές και οικονομικές σχέσεις μεταξύ εργοδοτών και μισθωτών, φαίνεται ότι έχει αποφασιστική σημασία για την προσέγγιση των πολιτικών και ιδεολογικών σχέσεων που συνδέουν εργοδότες και μισθωτούς και για την ανάλυση της ιστορικά συγκεκριμένης πορείας κοινωνικοποίησης της μισθωτής απασχόλησης στον μετεμφυλιακό ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό.

Νομική, όμως, ουσιαστικού περιεχομένου, διαφοροποίηση υφίσταται μεταξύ εξαρτημένης εργασίας ιδιωτικού δικαίου, η οποία είναι η μορφή της σχέσης εργασίας που δεσπόζει σε όλους τους μονοψήφιους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας, πλην της δημόσιας διοίκησης του κλάδου η οποία δεσπόζει στη δημόσια διοίκηση, όπου οι κατέχοντες οργανικές θέσεις δημόσιοι υπάλληλοι είναι, βάσει του Συντάγματος, μόνιμοι.

Η σύμβαση εξαρτημένης εργασίας ιδιωτικού δικαίου είναι η συμφωνία, έγγραφη ή όχι, μεταξύ του εκμισθούντος τις υπηρεσίες του, του εργαζομένου, και του εργοδότη, είτε φυσικού είτε νομικού προσώπου, κατά την οποία ο πρώτος υποχρεώνεται να παρέχει τις υπηρεσίες του στον δεύτερο επί ορισμένο ή αόριστο χρόνο, ο δε τελευταίος υποχρεώνεται να καταβάλλει τον συμφωνηθέντα ή συνηθισμένο μισθό.

Η σύμβαση εξαρτημένης εργασίας δημοσίου δικαίου διαφοροποιείται από τη σύμβαση ιδιωτικού δικαίου καθώς είναι έγγραφη, δημοσιεύεται στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, προϋποθέτει διορισμό που γίνεται μόνο σε νομοθετημένη θέση και ο διοριζόμενος δίνει όρκο προ της αναλήψεως της εργασίας του. Στη συνέχεια, οι εργασιακές σχέσεις ρυθμίζονται από τους κανόνες του Υπαλληλικού Κώδικα.

Πέρα όμως από τη διαφορά της εργασιακής σχέσης που συνεπάγονται οι συμβάσεις ιδιωτικού και δημοσίου δικαίου, υφίσταται ακόμη μια θεμελιακή διαφοροποίηση μεταξύ των μισθωτών οι οποίοι βρίσκονται σε σχέση σύμβασης ιδιωτικού δικαίου με τους εργοδότες τους, είτε πρόκειται για νομικά πρόσωπα ιδιωτικού ή δημοσίου δικαίου είτε πρόκειται για φυσικά πρόσωπα.

Ενώ στους κλάδους των ορυχείων, της βιομηχανίας και της βιοτεχνίας, της οικοδόμησης και των δημοσίων έργων, όπου συγκεντρώνεται το μεγαλύτερο ποσοστό των εργατοτεχνιτών, δέν υφίσταται κανενός είδους μονιμότητα και η αγορά εργασίας φαίνεται να λειτουργεί στη βάση του κλασικού μοντέλου της προσφοράς και της ζήτησης, στους κλάδους του ηλεκτρισμού, του φωταερίου, του ατμού, της ύδρευσης, των μεταφορών και αποθηκείσεων, των επικοινωνιών, των τραπεζών και των λοιπών υπηρεσιών, δεσπόζει η μονιμότητα των μισθωτών απασχολούμενων, μέσω της κατοχής οργανικών θέσεων και της ειδικής διαδικασίας πρόσληψης, εκπαίδευσης, παραγωγής, αποχώρησης ή και απόλυσης, όπως αυτές καθορίζονται από τους σχετι-

κούς κανονισμούς προσωπικού. Εδώ ο μηχανισμός της αγοράς εργασίας ως οικονομικός μηχανισμός της προσφοράς και της ζήτησης δεν φαίνεται να λειτουργεί, καθώς η αγορά εργασίας πλησιάζει το μοντέλο των «εσωτερικών» αγορών εργασίας. Η πανθομολογημένη εμπειρία οδηγεί στην υπόθεση ότι στην επάνδρωση των «εσωτερικών» αγορών εργασίας βάρυναν λιγότερο οι μηχανισμοί της —έστω άπαξ— λειτουργίας της αγοράς εργασίας και περισσότερο οι μηχανισμοί του πελατειακού συστήματος πολιτικών σχέσεων υπό το καθεστώς του μετεμφυλιακού ιδεολογικού κλίματος.

Με βάση τη διαφοροποίηση του τύπου των συμβάσεων εξαρτημένης εργασίας ως προς το κριτήριο της μονιμότητας συνάγεται στον Πίνακα 6.1 ενδεικτική σχηματοποίηση κατανομής της κατά κλάδο μισθωτής απασχόλησης. Από τα στοιχεία του Πίνακα είναι εμφανές ότι σημαντικά υψηλό ποσοστό του συνόλου της μισθωτής απασχόλησης, το 37,9% για το 1971 και το 44,3% για το 1981, φαίνεται να συγκεντρώνεται στη ζώνη μονιμότητας της μισθωτής απασχόλησης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6.1

*Κατανομή μόνιμης και μη μόνιμης
μισθωτής απασχόλησης (1971-1981)*

	Κλάδος	1971	1981
Κλάδοι χωρίς μονιμότητα	0	4,6	2,3
	1	1,4	1,2
	2-3	27,4	27,0
	5	14,8	13,1
	6	10,3	9,9
	(0+1+2+3+5+6)	(58,5)	(53,5)
Κλάδοι με μονιμότητα σε υψηλό ή μεσαίο ποσοστό	4	1,7	1,4
	7	10,9	11,2
	8	3,8	4,5
	9	21,5	26,7
	(4+7+8+9)	(37,9)	(43,8)
	X	3,6	2,7

Πηγή: Στοιχεία Πίνακα 1.1.

Αν με βάση την κατανομή μεταξύ μόνιμης και μη μόνιμης μισθωτής απασχόλησης επιχειρηθεί η προσέγγιση της κοινωνικής σύνθεσης της κατά κλάδο μισθωτής απασχόλησης, προκύπτουν τα αποτελέσματα που δίνονται στον Πίνακα 6.2. Στους κλάδους με υψηλή συμμετοχή εργατοτεχνιτών επί του συνόλου της κλαδικής απασχόλησης όπως τα ορυχεία, η βιομηχανία και

οι οικοδομήσεις δεν επικρατούν συνθήκες μονιμότητας στη μισθωτή απασχόληση. Αντίθετα μονιμότητα στην απασχόληση χαρακτηρίζει τους εργατοτεχνίτες των κλάδων του ηλεκτρισμού, του φωταερίου, του ατμού και της ύδρευσης και του κλάδου των μεταφορών, των αποθηκείσεων και των επικοινωνιών. Η διαφοροποίηση αυτή φαίνεται να συνιστά μια σημαντική πλευρά της εσωτερικής ιεράρχησης των εργατοτεχνιτών στη χώρα μας.

Η ιεράρχηση δεν υφίσταται μεταξύ δύο ίσου μεγέθους τμημάτων των εργατοτεχνιτών αλλά μεταξύ δύο σημαντικά άνισων μερίδων της, καθώς στα ορυχεία, τη βιομηχανία, τη βιοτεχνία και τις οικοδομήσεις συγκεντρώνεται το 43,6% για το 1971 και το 41,3% για το 1981 της μισθωτής απασχόλησης, ενώ στους κλάδους αφενός του ηλεκτρισμού, του φωταερίου, του ατμού και της ύδρευσης, αφετέρου των μεταφορών, των αποθηκείσεων και των επικοινωνιών, με δεδομένο το χαμηλότερο ποσοστό εργατοτεχνιτών επί του συνόλου της κλαδικής απασχόλησης, συγκεντρώνεται το 12,6% για το 1971, και το ίδιο ποσοστό το 1981, της συνολικής μισθωτής απασχόλησης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6.2

*Μονιμότητα και κατανομή της κλαδικής απασχόλησης
ως προς τις ομάδες επαγγελματιών
(Μέσος όρος 1971-1981)*

	<i>Ατομικά επαγγέλ- ματα</i>	<i>Εργατο- τεχνίτες</i>	<i>Υπάλληλοι γραφείου</i>	<i>Ελ. επαγγελματίες, ασχολούμενοι με υπηρεσίες, επιστή- μονες, διευθυντικά στελέχη, έμποροι, πωλητές</i>	<i>Λοιποί</i>
	<i>Κλάδος</i>				
<i>Χωρίς μο- νιμότητα</i>	0	0,1	0,1	0,1	99,7
	1	86,9	6,0	6,8	0,3
	2-3	87,2	6,0	6,1	0,7
	5	97,4	0,5	2,0	0,1
	6	3,5	7,6	86,2	2,7
<i>Με μονι- μότητα σε υψηλό ή μεσαίο ποσοστό</i>	4	42,6	40,7	15,9	0,8
	7	62,4	23,6	13,8	0,2
	8	1,8	47,4	50,7	0,1
	9	5,7	22,0	69,9	2,4

Πηγή: Στοιχεία Πίνακα 4.4.

Αντίθετα με ό,τι συμβαίνει στην περίπτωση των εργατοτεχνιτών, οι κλάδοι με υψηλή συμμετοχή των υπαλλήλων γραφείου, των επιστημόνων

και των συναφών κοινωνικών κατηγοριών βρίσκονται στη ζώνη μονιμότητας της μισθωτής απασχόλησης.

Οι υπόλοιποι κλάδοι που βρίσκονται σε μεγάλο ποσοστό έξω από τη ζώνη μονιμότητας της μισθωτής απασχόλησης είναι εκείνοι των απασχολούμενων στη γεωργία και το εμπόριο όπου, όπως έχει ήδη διαπιστωθεί, υπάρχει, στην περίπτωση της γεωργίας και στην περίπτωση του εμπορίου, εξαιρετικά χαμηλό, σχετικά με τον μέσο όρο του συνόλου της απασχόλησης, ποσοστό μισθωτής απασχόλησης επί του συνόλου των απασχολούμενων του κλάδου.

Εξαιρετικά ενδιαφέροντα είναι τα συμπεράσματα που προκύπτουν από τη συσχέτιση της μονιμότητας και της κατανομής της κλαδικής απασχόλησης ως προς το επίπεδο εκπαίδευσης, που παρουσιάζεται στον Πίνακα 6.3.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6.3

*Νομιμότητα και κατανομή της κλαδικής απασχόλησης
ως προς το επίπεδο εκπαίδευσης
(Μέσος όρος 1971-1981)*

	<i>Επίπεδο εκπαίδευσης Κλάδος</i>	<i>Ανωτάτη</i>	<i>Μέση</i>	<i>Στοιχειώδης</i>	<i>Λοιποί</i>
Χωρίς μονιμότητα	0	0,2	2,9	54,5	42,4
	1	4,3	12,0	59,8	23,9
	2-3	3,5	18,4	63,7	14,4
	5	1,3	9,6	68,1	21,0
	6	4,6	30,2	51,1	14,1
	4	13,9	45,3	34,3	6,5
Με μονιμότητα σε υψηλό ή μεσαίο ποσοστό	7	5,4	29,4	53,0	12,2
	8	41,0	50,7	6,7	1,6
	9	35,6	30,0	26,3	8,1

Πηγή: Στοιχεία Πίνακα 5.3.

Οι κλάδοι με υψηλή συμμετοχή απασχολούμενων χαμηλού επιπέδου εκπαίδευσης, είτε στοιχειώδους είτε χωρίς εκπαίδευση, της βιομηχανίας και της βιοτεχνίας, των οικοδομήσεων και δημοσίων έργων και του εμπορίου, βρίσκονται έξω από τη ζώνη μονιμότητας της μισθωτής απασχόλησης. Οι κλάδοι με μεγάλη συμμετοχή απασχολούμενων, σχετικά υψηλού επιπέδου εκπαίδευσης, είτε ανωτάτης είτε μέσης, όπως οι κλάδοι των τραπεζών, των ασφαλειών και των λοιπών υπηρεσιών ανήκουν στη ζώνη μονιμότητας της

απασχόλησης. Στη ζώνη μονιμότητας της απασχόλησης ανήκουν και οι κλάδοι του ηλεκτρισμού, του φωταερίου, του ατμού και της ύδρευσης και των μεταφορών, των αποθηκεύσεων και των επικοινωνιών, όπου απασχολούνται υψηλά ποσοστά μισθωτών με μέση και στοιχειώδη εκπαίδευση.

Συνεκτιμώντας τα συμπεράσματα της ανάλυσης που μόλις προηγήθηκε, τη διαπιστωμένη κοινωνική διαφοροποίηση της μισθωτής απασχόλησης μεταξύ των κλάδων με υψηλή συμμετοχή εργατοτεχνιτών και των κλάδων με υψηλή συμμετοχή υπαλλήλων και επιστημόνων σε συνθήκες μονιμότητας της απασχόλησης, τη διαπιστωμένη κοινωνική διαφοροποίηση της μισθωτής απασχόλησης μεταξύ των κλάδων με υψηλή συμμετοχή μισθωτών με ανώτατη εκπαίδευση σε συνθήκες μονιμότητας της απασχόλησης και των κλάδων με υψηλή συμμετοχή μισθωτών στοιχειώδους ή και κατώτερης εκπαίδευσης, και στο πλαίσιο της διαπίστωσης σχετικά με την επέκταση της μισθωτής απασχόλησης κατά τη διάρκεια της μετεμφυλιακής περιόδου, συνάγεται η θέση ότι η επέκταση της μισθωτής απασχόλησης στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό δεν ήταν ομοιογενής και ενιαία αλλά, αντίθετα, συνιστούσε διευρυμένη αναπαραγωγή της διαφοροποίησης και της πώλησης μεταξύ των ελάχιστων εκπαιδευμένων μισθωτών εργατοτεχνιτών παραγωγών του ιδιωτικού τομέα και των σχετικά περισσότερο εκπαιδευμένων μισθωτών υπαλλήλων του κράτους και των δημοσίων οργανισμών και επιχειρήσεων.

Κατά συνέπεια, φαίνεται βάσιμη η υπόθεση ότι η επέκταση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής συνοδεύτηκε από την επέκταση ενός κρατικού τρόπου διανομής εισοδημάτων με στόχο την αντιμετώπιση των μεγάλων ανισοροπιών στην αγορά εργασίας και τη δημιουργία κοινωνικών στηριγμάτων του μετεμφυλιακού καθεστώτος μέσω της άμβλυνσης και της περιθωριοποίησης των έντονων αντιθέσεων που χαρακτηρίζουν τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Είναι γεγονός ότι η κατανομή των νέων μισθωτών της μετεμφυλιακής περιόδου 1951-81 παρουσιάζει ορισμένες τάσεις ικανές να προκαλέσουν τη διάχυση και την περιθωριοποίηση των κοινωνικών αντιθέσεων που τυχόν γεννούσε η κοινωνική, οικονομική και πολιτική εξέλιξη του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού και να λειτουργήσουν ως υπόβαθρο νομιμοποίησης των δραστηριοτήτων του κρατικού μηχανισμού της μετεμφυλιακής περιόδου στο εσωτερικό του κοινωνικού σχηματισμού.

Οι τάσεις της κατανομής των νέων μισθωτών στη διάρκεια της μετεμφυλιακής περιόδου εμφανίζονται στον Πίνακα 6.4. Όπως προκύπτει από τα στοιχεία του, η κοινωνική κατανομή των νέων μισθωτών προς κλάδους με υψηλά ποσοστά εργατοτεχνιτών και μη μονιμότητα στην απασχόληση κυμαίνεται από 44,4% το 1951-61 σε 53,3% το 1961-71 και σε 30,8% το 1971-81, πράγμα που σημαίνει ότι είναι αύξουσα στη διάρκεια των δύο πρώτων δεκαετιών αλλά γίνεται φθίνουσα στην τρίτη δεκαετία. Η ίδια τάση ισχύει και

ΠΙΝΑΚΑΣ 6.4

Σκιαγράφηση της κοινωνικής κατανομής των νέων μισθωτών της μετεμφυλιακής περιόδου (1951-1981)

Κονά χαρακτηριστικά	ως προς τις ομάδες επαγγελματιών	Περίοδος Κλάδος	ως προς το επίπεδο εκπαίδευσης		
			1951-61	1971-81	
Χωρίς νομιότητα απασχόλησης	υψηλό ποσοστό εργατοτεχνιτών	0	—	—	
		1	3,2	0,6	
	χαμηλό ποσοστό εργατοτεχνιτών	2-3	5,9	26,7	
		5	35,3 (44,4)	26,6 (53,3)	
	Με νομιότητα απασχόλησης με υψηλό ή μεσαίο ποσοστό	υψηλότερο ποσοστό κατώτερης της στοιχειώδους	6	10,4	15,6 (30,8)
			7	—	7,9
	Με μονιότητα απασχόλησης με υψηλό ή μεσαίο ποσοστό	υψηλότερο ποσοστό στοιχειώδους και υψηλό ποσοστό μέσης	8	(54,8)	(38,7)
			9	1,9	4,6
	Με μονιότητα απασχόλησης με υψηλό ή μεσαίο ποσοστό	υψηλότερο ποσοστό ανωτάτης και υψηλότερο μέσης	4	3,3	16,5
			5	1,9	10,0
Με μονιότητα απασχόλησης με υψηλό ή μεσαίο ποσοστό	υψηλότερο ποσοστό ανωτάτης και υψηλότερο μέσης	6	38,2	—	
		7	—	43,0	
Με μονιότητα απασχόλησης με υψηλό ή μεσαίο ποσοστό	υψηλότερο ποσοστό ανωτάτης και υψηλότερο μέσης	8	(45,3)	(31,1)	
		9	100	100	
Σύνολο			100	100	
Αριθμός νέων μισθωτών			249.826	228.143	
			387.890		

Πηγή: Επεξεργασία Πινάκων 2.2, 2.4, 5.3, 6.1, 6.2, 6.3.

για τα απόλυτα μεγέθη. Στις εν λόγω θέσεις του ελληνικού κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας εντάχθηκαν το 1951-61 περίπου 110.922 νέοι μισθωτοί, το 1961-71 121.600 νέοι μισθωτοί και το 1971-81 119.470 νέοι μισθωτοί.

Μεγαλύτερα ποσοστά αλλά και απόλυτα μεγέθη των νέων μισθωτών απασχολούμενων εντάχθηκαν σε υπαλληλικές και ιεραρχικά υψηλότερες θέσεις του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας οι οποίες, κατά κύριο λόγο, βρίσκονται έξω από το χώρο της δευτερογενούς παραγωγής. Σε αυτές τις θέσεις του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας εντάχθηκε το 1951-61 το 55,6% των νέων μισθωτών, το 1961-71 ποσοστό 46,7% και το 1971-81 ποσοστό 69,2%. Προφανώς, οι τάσεις είναι εκ διαμέτρου αντίθετες σε σχέση με την ένταξη των νέων μισθωτών σε κλάδους με υψηλό ποσοστό μη μόνιμης μισθωτής απασχόλησης εργατοτεχνιτών. Ο συνυπολογισμός του κλάδου ηλεκτρισμού, φωταερίου, ατμού, ύδρευσης, που θεωρείται παραγωγικός κλάδος, στα παραπάνω σύνολα δεν δημιουργεί αξιόλογες μεταβολές των συνολικών ποσοστών.

7. ΤΟ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΣΥΝΑΡΘΡΩΣΗΣ ΤΗΣ ΜΙΣΘΩΤΗΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ

Οι τάσεις που περιγράφονται στον Πίνακα 6.4 συνιστούν μια σκιαγράφηση των συνεπειών της μετεμφυλιακής οικονομικής ανάπτυξης στην κατανομή της μισθωτής απασχόλησης. Είναι εδώ δυνατό να προχωρήσουμε σε ορισμένες παρατηρήσεις συνδεδεμένες με τη διατυπωμένη υπόθεση πως οι τάσεις αυτές λειτούργησαν ως μηχανισμός νομιμοποίησης των δραστηριοτήτων του κρατικού μηχανισμού στη διάρκεια της μετεμφυλιακής περιόδου και ως μηχανισμός άμβλυνσης και περιθωριοποίησης των κοινωνικών και πολιτικών αντιθέσεων.

Κοινό χαρακτηριστικό των κλάδων όπου παρατηρείται η συγκέντρωση υψηλού ποσοστού υπαλληλικής απασχόλησης με συνθήκες μονιμότητας είναι η ύπαρξη και λειτουργία επιχειρήσεων και οργανισμών ευρισκομένων υπό τον άμεσο ή έμμεσο έλεγχο του κράτους εξαιτίας αυξημένου παρεμβατισμού, ο οποίος συνιστά ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της μετεμφυλιακής περιόδου του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Αν λοιπόν ληφθούν υπόψη οι πολιτικές σχέσεις πάνω στις οποίες πραγματοποιήθηκε η απορρόφηση των νέων μισθωτών στους εν λόγω κλάδους και οι συνθήκες της αγοράς εργασίας που επικρατούσαν στην περίοδο των δύο πρώτων δεκαετιών, είναι δυνατό να γίνει αποδεκτή η υπόθεση πως ιδιαίτερη σημασία για τον προσδιορισμό των

συνθηκών ένταξης των μισθωτών στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας έχει η διαμόρφωση των πολιτικών σχέσεων επί των οποίων συντελέστηκε η συγκεκριμένη επέκταση και κατανομή της μισθωτής απασχόλησης.

Η υπερδιόγκωση της μισθωτής απασχόλησης στο χώρο του κράτους και των δημοσίων οργανισμών και επιχειρήσεων δεν ήταν μόνον, ή κυρίως, αποτέλεσμα της οικονομικής λειτουργίας των δυνάμεων της αγοράς και του αναπτυξιακού προγραμματισμού αλλά βάρυνε στη διαμόρφωσή της η εξέλιξη των μετεμφυλιακών πολιτικών σχέσεων. Μάλιστα η εκκίνηση της ανασυγκρότησης, στον τομέα της μισθωτής απασχόλησης χαρακτηρίζεται από την άμεση επέμβαση βάσει των πολιτικών σχέσεων, με την έννοια ότι ο εμφύλιος είχε τις συνέπειές του και στον τομέα της μισθωτής απασχόλησης στο εσωτερικό των υπό κρατικό έλεγχο οργανισμών και επιχειρήσεων.

Όπως σημειώνει ο Ν. Αλιβιζάτος (1983: 473), «παρόλο που η εκκαθάριση της δημόσιας διοίκησης και των εξαρτώμενων άμεσα ή έμμεσα από το κράτος οργανισμών κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου, δεν ήταν η πρώτη που έγινε... υπήρξε, χωρίς καμία αμφιβολία, η πιο εντυπωσιακή τόσο σε ό,τι αφορά τις διαστάσεις της όσο και σε ό,τι αφορά τα μέσα και κριτήρια που χρησιμοποιήθηκαν για την πραγματοποίησή της: Μόνο στη δημόσια διοίκηση, επί συνόλου 63.227 δημοσίων υπαλλήλων, τον Απρίλιο του 1947, απολύθηκαν ή εξαναγκάστηκαν σε παραίτηση 7.982, κυρίως για πολιτικούς λόγους, δηλαδή περισσότεροι από το 12% του δυναμικού». Οι νομικές προϋποθέσεις της εκκαθάρισης καθορίστηκαν ήδη από το 1946 με πρόταση της κυβέρνησης Τσαλδάρη, έτσι ώστε να αποκλείεται κάθε προσφυγή κατά των αποφάσεων απόλυσης καθώς επίσης και κάθε δυνατότητα επαναπρόσληψης με οποιαδήποτε σχέση εργασίας στη δημόσια διοίκηση ή τις δημόσιες επιχειρήσεις και οργανισμούς (Ν. Αλιβιζάτος 1983: 476). Ο πολιτικός καθορισμός της κατανομής της μισθωτής απασχόλησης δεν λειτούργησε άπαξ αλλά με αξιοσημείωτη συνέχεια μέσω της χρήσης του πιστοποιητικού κοινωνικών φρονημάτων (Ζ. Μεϊνών, 1974: 175-178· Ν. Αλιβιζάτος 1983: 473-487) που καθιερώθηκε ως αναγκαίο δικαιολογητικό για τη διεκδίκηση πρόσληψης στη δημόσια διοίκηση και τις δημόσιες επιχειρήσεις και οργανισμούς.

Έτσι, οι εκκαθαρίσεις αρχικά, και ο διαρκής έλεγχος των φρονημάτων στη συνέχεια, αποτελούν μια θεμελιακή συνιστώσα της κατανομής των μισθωτών κατά κλάδους μονοψήφιας οικονομικής δραστηριότητας. Πρόκειται για μια συνιστώσα ικανή να προσδιορίζει διαφορετικού τύπου πολιτικά και ιδεολογικά χαρακτηριστικά των μισθωτών απασχολούμενων στον ελληνικό σχηματισμό. Το κράτος ως άμεσος ή έμμεσος εργοδότης κατέχει κεντρική θέση στη διαμόρφωση των πολιτικών και ιδεολογικών προσδιορισμών της κοινωνικής ένταξης των ελλήνων μισθωτών απασχολούμενων, ακόμη και στην περίπτωση που ο οικονομικός προσδιορισμός τους χαρακτηρίζει ως εργάτες ή υπαλλήλους.

Για την πληρέστερη κατανόηση της σημασίας αυτών των πολιτικών και ιδεολογικών προσδιορισμών είναι χρήσιμο να θυμηθούμε τα λόγια του αρχιτέκτονα της μετεμφυλιακής ανασυγκρότησης Σπ. Μαρκεζίνη, σχετικά με τη σημασία της αναπαραγωγής της μεσαίας τάξης: «Επειδή βρίσκεται μεταξύ δύο άκρων, η μεσαία τάξη ενεργεί πάντοτε ως φύλαξ του καθεστώτος. Αποτελεί πάντοτε πολύτιμο στοιχείο σταθερότητας και ισορροπίας το οποίο διαφυλάσσει το αστικό καθεστώς» (Κ. Βεργόπουλος, 1984: 544). Βέβαια εδώ η παρατήρηση του Σπ. Μαρκεζίνη έχει σημασία στο βαθμό που αναφέρεται σε κατηγορίες οι οποίες είναι δυνατό να οριστούν ως τμήματα των νέων μεσαίων στρωμάτων τα οποία αναπτύχθηκαν αμέσως ή εμμέσως, στη βάση του έντονου κρατικού παρεμβατισμού στη μετεμφυλιακή οικονομική δραστηριότητα. Δεν είναι μάλιστα υπερβολή να παρατηρηθεί ότι στις συνθήκες που χαρακτηρίζουν τη μετεμφυλιακή πολιτική οικονομία η ένταξη σε θέσεις που αντιστοιχούν στα νέα μεσαία στρώματα του ημιδημόσιου ή δημόσιου τομέα είναι κοινωνικά και οικονομικά αποδοτικότερη απ' ό,τι η ένταξη σε θέσεις που αντιστοιχούν στα παλαιά μεσαία στρώματα της μικρής εμπορευματικής παραγωγής ή της απλής εμπορικής δραστηριότητας. Από τη μια υφίσταται η σιγουριά ως προς την απασχόληση και ως προς το εισόδημα που παρέχει ο δημόσιος ή ημιδημόσιος τομέας ενώ από την άλλη υφίσταται η αβεβαιότητα και ο καθημερινός αγώνας του μικροπαραγωγού και του μικρού εμπόρου στο κύκλωμα της αγοράς που υπόκειται σταθερά σε πιέσεις, διακυμάνσεις και κρίσεις.

Τα συμπεράσματα ως προς το ρόλο του μετεμφυλιακού κράτους στην επέκταση της μισθωτής απασχόλησης και η διατύπωση του Σπ. Μαρκεζίνη δίνουν τη δυνατότητα να γίνει η υπόθεση ότι πέρα από μια διαδικασία βίαιης επιβολής του μετεμφυλιακού κράτους, η οποία εμφανίστηκε ως άμυνά του κατά της κομμουνιστικής ανταρσίας, μέσω των εκκαθαρίσεων της δημόσιας και ημιδημόσιας απασχόλησης, υπήρξε και μια διαδικασία ιδεολογικής νομιμοποίησής του μέσω της ανάδειξής του σε βηματοδότη της μεταπολεμικής ανάπτυξης και σε βασικό εργοδότη των ελλήνων μισθωτών απασχολομένων, σε συνθήκες μεγάλης μεγάλης ενεργίας, η οποία τροφοδότησε ισχυρά μεταναστευτικά κύματα και σε συνθήκες χαμηλού επιπέδου αμοιβών της μισθωτής απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας. Παράλληλα οι πολιτικές σχέσεις και η λειτουργία τους μέσω ενός ιδιότυπου πελατειακού συστήματος, που περιλαμβάνει ταυτόχρονα τον αστικό και τον αγροτικό χώρο του κοινωνικού σχηματισμού, δείχνουν πως οι πολιτικές σχέσεις δεν βάρυναν απλώς ως προς την εκκαθάριση των αριστερών απασχολομένων στο κράτος και τις εξαρτώμενες από αυτό δραστηριότητες αλλά και ως προς την ύστερη κατανομή των νέων μισθωτών απασχολομένων σε κλάδους με μονιμότητα απασχόλησης και σταθερότητα εισοδημάτων.

Αν και η στατιστική δεν παρέχει στοιχεία που να το αποδεικνύουν, δεν είναι παράτολμο να διατυπωθεί και να ληφθεί σοβαρά υπόψη αυτό που αποτελεί κοινή γνώμη. Η δημιουργία θέσεων εργασίας στον ημιδημόσιο και δημόσιο τομέα δεν ήταν αποτέλεσμα κάποιου οικονομικού και διοικητικού προγραμματισμού εκ μέρους του κράτους, αλλά αντίθετα υπέκειτο στις προτεραιότητες της λειτουργίας του πελατειακού συστήματος πολιτικών σχέσεων που αγκάλιαζε τον αστικό και τον αγροτικό χώρο του κοινωνικού σχηματισμού. Αυτό που αποκαλείται «ρουσφέτι» δεν αποτελεί εξαίρεση αλλά τον κανόνα στη διαδικασία δημιουργίας και κάλυψης θέσεων εργασίας στον ημιδημόσιο και δημόσιο τομέα. Φαίνεται ότι οι θεσμοθετημένες διαδικασίες ένταξης των νέων μισθωτών στις θέσεις εργασίας του δημόσιου και ημιδημόσιου τομέα της οικονομίας δεν ήταν παρά ένα μέτρο εκλογίκευσης στη λειτουργία του μηχανισμού του πελατειακού συστήματος πολιτικών σχέσεων.

Πρωταγωνιστές του πελατειακού συστήματος είναι οι βουλευτές ή πολιτευτές της κάθε εκλογικής περιφέρειας, τα, συν αυτοίς, μέλη της πολιτικής τάξης που απαρτίζονταν από τα κορυφαία και μεσαία στελέχη του εκάστοτε κομματικού μηχανισμού που, κατά κανόνα, επάνδρωναν τις διοικητικές θέσεις των δημόσιων ή ημιδημόσιων οργανισμών και επιχειρήσεων. Συμπρωταγωνιστές του πελατειακού συστήματος οι ψηφοφόροι ως υποψήφιοι για την κατάληψη των σχετικά προνομιούχων θέσεων εργασίας του δημόσιου και του ημιδημόσιου τομέα. Το πρόβλημα βέβαια είναι ότι η στατιστική δεν διαθέτει στοιχεία που να περιγράφουν το μέγεθος της συμβολής του πελατειακού συστήματος στη διαδικασία δημιουργίας και κάλυψης θέσεων μισθωτής απασχόλησης στον δημόσιο και ημιδημόσιο τομέα. Ωστόσο, είμαστε της γνώμης πως αν αρκούμαστε να συζητάμε ό,τι είναι αποδείξιμο μέσω των στοιχείων της στατιστικής υπηρεσίας θα γνωρίζαμε ελάχιστα πράγματα για την πραγματικότητα του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού.

Όσον αφορά τη λογική ανάπτυξης της δημόσιας απασχόλησης στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό είναι χαρακτηριστικά όσα διατυπώνονται σε δύο κείμενα των αρχών και του τέλους της εξεταζόμενης περιόδου. Στις αρχές της δεκαετίας του '50 ο καθηγητής Κ. Βαρβαρέσσος σημειώνει πως «ο μεγάλος αριθμός των διορισμών που έγινε κατά την μεταπολεμική περίοδο έχει αυξήσει τον αριθμό των δημοσίων υπαλλήλων τουλάχιστον κατά 20%, ενώ οι αδιάκριτες προαγωγές δημοσίων υπαλλήλων κατά τα μεταπολεμικά χρόνια έχουν αυξήσει δυσανάλογα τον αριθμό των υπαλλήλων στις υψηλές βαθμίδες της δημοσιοϋπαλληλικής ιεραρχίας... Σε ένα από τους πλέον σπουδαίους κλάδους της Δημόσιας Διοίκησης ο αριθμός των απασχολούμενων αυξήθηκε στη διάρκεια του 1951 κατά 13%. Μισό από το προσωπικό που απασχολούσε αυτόν τον κλάδο στις 31 Δεκεμβρίου του 1950 είχε προϋπηρεσία μικρότερη των δέκα ετών, πράγμα που σημαίνει ότι είχαν διορισθεί στη

διάρκεια της κατοχής και των μεταπολεμικών χρόνων και σύμφωνα με εξακριβωμένα στοιχεία στερείται των απαραίτητων επαγγελματικών προσόντων και η επίδοσή τους κατά την άσκηση των καθηκόντων τους δεν είναι ικανοποιητική. Σχεδόν το 80% των απασχολουμένων δακτυλογράφων στον ίδιο κλάδο έχει υπηρεσία μόλις λίγων μηνών...» (Κ. Varbaressos, 1952: 25).

Σχεδόν τριάντα χρόνια μετά την άσκηση ανάλογων πολιτικών στον δημόσιο τομέα, σαν αποτέλεσμα «ο δημόσιος τομέας υποφέρει από χαμηλή παραγωγικότητα, μη ορθολογική οργάνωση και κακή κατανομή υπαλλήλων. Είναι χαρακτηριστικό ότι με βάση τους 72.000 υπαλλήλους η ανάλυση έδειξε την ανάγκη να μην πραγματοποιηθούν καταρχήν νέες προσλήψεις για βαθμιαία πλήρωση των κενών οργανικών θέσεων, να καταργηθούν περισσότερες από 4.000 υπάρχουσες θέσεις (ποσοστό 6%), να αναδιοργανωθούν περισσότερες από 90 διευθύνσεις και υπηρεσίες, να απλοποιηθεί μεγάλος αριθμός διαδικασιών και να πραγματοποιηθεί σημαντική ανακατανομή προσωπικού με τελικό αποτέλεσμα την εξοικονόμηση τουλάχιστον 6,5 δισ. σε πρώτη φάση, σε σύνολο δαπανών ύψους 44 δισ. δραχμών περίπου. Από τα τελευταία μεγέθη που αναφέρονται προκύπτει η δυνατή εξοικονόμηση της τάξεως του 15%, δηλαδή μέγεθος αρκετά σημαντικό» (Εισηγητική Έκθεση επί του Προϋπολογισμού Οικονομικού Έτους 1980: 207). Βέβαια, οι προσλήψεις στη Δημόσια Διοίκηση και τους δημόσιους οργανισμούς και επιχειρήσεις έχουν απαγορευθεί και διά νόμου πολλές φορές αλλά αυτό δεν είχε πρακτικά αποτελέσματα περιορισμού της αύξησης της δημόσιας απασχόλησης μέσω της δυναμικής του πελατειακού συστήματος.

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Με την ανάλυση που προηγήθηκε, κατέστη μάλλον εμφανής η εσωτερική κοινωνική διαφοροποίηση των μισθωτών και αναδείχθηκαν τα χαρακτηριστικά της μετεμφυλιακής επέκτασης της μισθωτής απασχόλησης η οποία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως επέκταση και διευρυμένη αναπαραγωγή μερίδων αφενός της εργατικής τάξης, αφετέρου των ελληνικών νέων μεσαίων στρωμάτων. Τα κριτήρια που δείχνουν του λόγου το αληθές είναι η θέση ως προς τις ομάδες επαγγελματιών, το επίπεδο εκπαίδευσης και η μονιμότητα ή μη μονιμότητα της απασχόλησης. Αν σε αυτά προστεθεί το κριτήριο της εισοδηματικής ανισότητας στο εσωτερικό των μισθωτών (Λ. Αθανασίου, 1984: 56-64, 106-123), το κριτήριο της ανισότητας στην ασφαλιστική και συνταξιοδοτική κάλυψη και το κριτήριο των διαφοροποιήσεων στην καταναλωτική

συμπεριφορά (Β. Καραποστόλης, 1984, Γ. Σάπουνας, 1984), καθίσταται εμφανέστερη η αναλήθεια και η αναποτελεσματικότητα της θεώρησης των μισθωτών του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού ως ομοιογενούς κοινωνικής ολότητας, η οποία λόγω αυτής της κοινωνικής ομοιογένειας θα πρέπει να διέπεται από ταυτόσημη ιδεολογία και πολιτική συμπεριφορά.

Από αυτή την άποψη φαίνεται ιδεολογικά φορτισμένη η θεώρηση που τοποθετεί τους Έλληνες μισθωτούς απασχολούμενους στο περιθώριο της μετεμφυλιακής ιστορίας και κοινωνίας. Δίνοντας έμφαση μόνο στις αντιθέσεις που διέπουν τον κοινωνικό σχηματισμό και παραλείποντας την αναφορά στα συνεκτικά στοιχεία που του επιτρέπουν να λειτουργεί και να αναπαράγεται ακόμη και μέσω αυτών των κοινωνικών αντιθέσεων, η εικόνα που προκύπτει είναι απλώς ιδεολογικού περιεχομένου. Η διαμόρφωση και η κατανομή της μισθωτής απασχόλησης στη μετεμφυλιακή Ελλάδα δεν πρέπει να θεωρείται ως αποτέλεσμα απλώς της κρατικής πολιτικής, ως πολιτικής διαχείρισης του οικονομικά ενεργού πληθυσμού, αλλά ως αποτέλεσμα των δράσεων τόσο του κράτους όσο και των κοινωνικών τάξεων, στρωμάτων και ομάδων.

Οι μορφές της ατελούς υπαγωγής των μισθωτών σε σχέσεις μισθωτής απασχόλησης, μορφές που περιέχονται στην περιορισμένη επέκταση της μισθωτής απασχόλησης στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό και εκφράζονται αφενός με τη μη ριζική αποκοπή τους από την αγροτική παραγωγή και τα αγροτικά εισοδήματα, αφετέρου με τη μόνιμη εξάρτησή τους από το κράτος ως άμεσο ή έμμεσο εργοδότη, ερήμην οικονομικής λογικής, συνιστούν ένα *modus vivendi* της κοινωνικής ένταξης των μισθωτών στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό.

Καθώς η μετεμφυλιακή εξέλιξη του κοινωνικού σχηματισμού, στο πλαίσιο δυσμενέστερων ή ευνοϊκότερων κοινωνικών συσχετισμών, ήταν προϊόν όχι της μονομερούς ιδεολογικής, πολιτικής και οικονομικής δράσης του κράτους, αλλά και των δράσεων που ανέπτυξαν κοινωνικές τάξεις, στρώματα και ομάδες στο εσωτερικό των οποίων διαχέονται οι μισθωτοί, οδηγούμαστε στην υπόθεση πως και η συνδικαλιστική συλλογική συμπεριφορά τους ως μία μορφή των εν λόγω δράσεων των ελλήνων μισθωτών ενδέχεται να διέπεται από τις συνέπειες των μορφών ατελούς υπαγωγής της μισθωτής απασχόλησης στις σχέσεις μισθωτής εργασίας. Το ερώτημα είναι αν και σε ποιο βαθμό τείνει να υπερβεί τις συγκεκριμένες μορφές κοινωνικής ένταξης της μισθωτής απασχόλησης, και αν και σε ποιο βαθμό τείνει στην αναπαραγωγή τους μέσω και των συνδικαλιστικών δραστηριοτήτων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική

- Αθανασίου Α., 1984, *Η διανομή του εισοδήματος στην Ελλάδα*, ΚΕΠΕ, Αθήνα.
 Αλιβιζάτος Ν., 1983, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση: 1922-1974*, Θεμέλιο, Αθήνα.
 Βεργόπουλος Κ., 1984, *Η συγκρότηση της νέας αστικής τάξης: 1944-1952, στο Η Ελλάδα τη δεκαετία 1940-1950*, Θεμέλιο, Αθήνα.
 Καραποστόλης Β., 1984, *Η καταναλωτική συμπεριφορά στην ελληνική κοινωνία 1960-1975*, ΕΚΚΕ, Αθήνα.
 Μενούνος Ζ., 1974, *Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Μπάυρον, Αθήνα.
 Τσουκαλάς Κ., 1986, *Κράτος, κοινωνία και εργασία*, Θεμέλιο, Αθήνα.

Ξένη

- Baudelot C., Establet R. 1971, *L'Ecole Capitaliste en France*, Maspero, Παρίσι.
 Baudelot C., Establet R. 1975, *L'Ecole Primaire Divise*, Maspero, Παρίσι.
 Baudelot C., Establet R., Benoliet R., Cukrowicz H., 1981, *Les Etudiants, l'Emploi, la Crise*, Maspero, Παρίσι.
 Bowles S., Gintis H., 1976, *Schooling in Capitalist America*, RKP, Λονδίνο.
 Goldthorpe J., Hope K., 1974, *The Social Grading of Occupations: A New Approach and Scale*, Clarendon Press, Οξφόρδη.
 Montagna P.D., 1977, *Occupations and Society: Toward A Sociology of the Labour Market*, John Wiley and Sons, New.
 Psacharopoulos G., Arriagada A.M. 1986, «The Educational Composition of the Labour Force. An International Comparison», *International Labour Review*, τ. 125, αρ. 5, Σεπτ.-Οκτ.
 Sapounas G., 1984, «Household Expenditure in Greece, The Case of Socioeconomic Groups», *Greek Economic Review*, τ. 6.
 Scimecca J.A., *Education and Society*, Holt, Rinehart and Winston, Νέα Υόρκη.
 Stewart A., Prandy K., Blackburn R., 1980, *Social Stratification and Occupations*, Macmillan, Λονδίνο.
 Varbaressos K., 1952, *Greece's Economic Conditions*, Varbaressos Report, Αθήνα, 5 Ιαν. - πολυγραφημένο.